

ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΤΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΚΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΨΗΦΙΑΚΩΝ ΜΕΣΩΝ & ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Ο Ελληνικός Αθλητικός Τύπος
Οπαδισμός και Κρίση

Δρ. Άρης Κουμπαρέλης

Αργοστόλι, 2020

Περιεχόμενα

1.	Εισαγωγή	σ. 3
2.	Ιστορική αναδρομή στον Αθλητικό Τύπο της Αθήνας	σ. 5
3.	Ιστορική αναδρομή στον Αθλητικό Τύπο της Θεσσαλονίκης	σ. 15
4.	Ο Αθλητικός Τύπος ως «Επαυξημένο προϊόν» στον Πολιτικό Τύπο	σ. 24
5.	Οι εφημερίδες στοιχημάτων	σ. 27
6.	Ο Αθλητικός τύπος στην Ελλάδα – σύνοψη	σ. 28
7.	Ο “κύκλος” των χαμένων εφημερίδων	σ. 32
8.	Περιοδολόγηση του Αθλητικού Τύπου 1990-2018	σ. 38
9.	Επίλογος - Συμπεράσματα	σ. 40
	Πηγές	σ. 41

1. Εισαγωγή

Ο αθλητισμός αποτελεί μια τεράστια σε μέγεθος και τζίρους περιοχή της «βιομηχανίας του θεάματος»¹. Ξεκινώντας από το ποδόσφαιρο, το “βασιλέα”² των αθλητικών θεαμάτων, και προχωρώντας σε όλο το εύρος μορφών άθλησης και άμιλλας (ομαδικών και ατομικών αθλημάτων) αλλά και στις διοργανώσεις αθλητικών γεγονότων και πρωταθλημάτων (σε εθνικό, ηπειρωτικό και παγκόσμιο επίπεδο), καθώς και στις παγκόσμιου βεληνεκούς αθλητικές τελετές που λαμβάνουν χώρα κάθε τέσσερα ή δύο χρόνια (Ολυμπιακοί Αγώνες, Παγκόσμιο Κύπελλο, Ηπειρωτικά Πρωταθλήματα κ.λπ.), ο αθλητισμός αποτελεί ίσως την πιο κερδοφόρα πηγή ενδιαφέροντος και εισοδήματος για τα μέσα μαζικής ενημέρωσης (ΜΜΕ)³. Η ακροαματικότητα και η τηλεθέαση που προκαλούν οι ζωντανές καλύψεις των μεγάλων αθλητικών γεγονότων καθώς και η (σε δεύτερη φάση) αναγνωσιμότητά τους στον πολιτικό και αθλητικό Τύπο, στο Ίντερνετ και στα μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης δημιουργεί ένα “τοπίο” αμοιβαίας εξάρτησης μεταξύ μαζικής επικοινωνίας και αθλητισμού, μιας εξάρτησης που είναι ζωτικής σημασίας για την επιβίωση και των δύο μερών⁴.

Σήμερα ξέρουμε πως η εντυπωσιακή ανάπτυξη ορισμένων αθλημάτων (π.χ. ποδόσφαιρο) προϋποθέτει την παγκόσμια συνεργασία μεταξύ της αθλητικής βιομηχανίας και του αθλητικού τύπου. Όπως καταγράφει ο Jorgensen⁵, ο συνολικός κύκλος αθλητικών εκδηλώσεων και εργασιών στην Ευρώπη ανερχόταν το 2005 σε 165 δισ. ευρώ (1,6% του συνολικού ΑΕΠ της Ευρώπης), ενώ ο αντίστοιχος στις ΗΠΑ, για το ίδιο έτος, στα 213 δισ. δολάρια. Καταλαβαίνει κανείς ότι τα ποσά αυτά δίνουν τη δυνατότητα στις αθλητικές βιομηχανίες κάθε φύσης να υπαγορεύουν, μέσω διαφημίσεων και χορηγιών, την οργάνωση αθλητικών μεταδόσεων και τηλεοπτικών εκπομπών καθώς και την έκδοση αθλητικών περιοδικών και εφημερίδων καθορίζοντας έτσι τις προτεραιότητες της αθλητικής δημοσιογραφίας.

Η αθλητική δημοσιογραφία που ως είδος αναφοράς (ρεπορτάζ), κάλυψης και αφήγησης ειδήσεων αποσκοπεί στην ψυχαγωγία και τη χαλάρωση του κοινού⁶, παρά το γεγονός ότι αποτελεί σημαντικό μέρος κάθε εφημερίδας (πόσο μάλλον αθλητικής),

¹ Adorno W. Theodor, 2000, *Σύνοψη της Πολιτιστικής Βιομηχανίας*, προλ.μτφρ. Λ. Αναγνώσου, εκδ. Αλεξάνδρεια.

² Με την έννοια του πλήθους των ατόμων που ασχολείται με αυτό διεθνώς.

³ Ένα μεγάλο μέρος των πηγών του παρόντος άρθρου προέρχεται από τη μελέτη της Παναγιωτοπούλου Ρόη, 2013, “Αθλητικές Εφημερίδες και Αθλητική Δημοσιογραφία στην Ελλάδα”, *Ζητήματα Επικοινωνίας*, τ. 16-17, σσ. 66-87. Σε επόμενη επεξεργασία το παρόντος άρθρου δεσμεύομαι να επικαιροποιήσω τα στοιχεία της κας Παναγιωτοπούλου.

⁴ Rowe D., 2011, *Global Media Sport. Flows, Forms and Future*, London: Bloomsbury Academic.

⁵ Jorgensen Schultz, 2005, “The World’s Best Advertising Agency: The Sports Press”. *Mandag Morgen*, τχ. 37, σσ. 1-7.

⁶ Rowe D., 2007, “Sports journalism. Still the ‘toy department’ of the news media?” *Journalism*, τόμ. 8, τχ. 4, σσ.: 385-405.

κάθε τηλεοπτικού ή ραδιοφωνικού σταθμού ή portal, δεν χαίρει αντίστοιχης εκτίμησης σε σύγκριση με άλλες μορφές δημοσιογραφίας. Οι αθλητικοί δημοσιογράφοι δεν αντιμετωπίζονται ως ένα «σοβαρό» κομμάτι της αθλητικής ενημέρωσης, ούτε απολαμβάνουν το κύρος άλλων μορφών εκθέσεων⁷. Πίσω από αυτή την υπέρπουσα υποτίμηση κρύβεται μια αντίληψη που άρρητα δηλώνει ότι τα αθλητικά γεγονότα δεν είναι σημαντικά⁸ και ότι η σημασία του αθλητισμού δεν είναι πρωτεύουσα στη ζωή ανθρώπων και κοινωνιών⁹.

Εικόνες 1 & 2: Αφίσες των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896 (Αθήνα) και του 1920 (Αμβέρσα).

Κλείνοντας αυτή την εισαγωγή, οφείλουμε να επισημάνουμε πως αν το αθλητικό περιεχόμενο σε έντυπη και ηλεκτρονική μορφή κατακλύζει τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και οι μελέτες ή και μετρήσεις για τα ηλεκτρονικά μέσα είναι πολλές, οι αντίστοιχες μελέτες για τα έντυπα μέσα είναι αισθητά λιγότερες, πολύ δε περισσότερο αυτές που επικεντρώνονται την πορεία-εξέλιξη του αθλητικού τύπου πριν και μετά την κρίση του 2008. Μοιραία λοιπόν, η εδώ αναφορά στον ελληνικό Αθλητικό Τύπο στοχεύει, όσο της αναλογεί, στην κάλυψη αυτού του κενού καθώς,

⁷ Boyle R., 2006, *Sports Journalism: Context and Issues*, London: Sage.

⁸ Croteau D. & Hoynes W., 2003, *Media/Society: Industries, Images and Audiences*, 3rd ed., London: Sage, και επίσης Croteau D. & Hoynes W., 2006, *The Business of Media. Corporate Media and the Public Interest*, 3rd ed., London: Sage.

⁹ Tomlinson A., 1999, *The Game's Up: Essays in the Cultural Analysis of Sport, Leisure and Popular Culture*, Aldershot: Ashgate.

έστω και επιγραμματικά, επικεντρώνεται σε εκφάνσεις αλλά και στοιχεία που αφορούν την έντυπη αθλητική δημοσιογραφία στην Ελλάδα έως και το 2018.

2. Ιστορική αναδρομή στον Αθλητικό Τύπο της Αθήνας

Η ιστορία του ελληνικού αθλητικού τύπου ξεκινά στο τέλος του 19^{ου} αι. Η πρώτη αθλητική εφημερίδα στην Ελλάδα εκδίδεται το 1894, με τίτλο «**Βέλος**». Με δεδομένο, ωστόσο, ότι δεν υπάρχουν πλέον τεκμήρια ύπαρξης αυτής της εφημερίδας, πρωτεργάτης των αθλητικών έντυπων μέσων στη χώρα μας θεωρείται η «**Ποδηλατική και Αθλητική Επιθεώρηση της Ανατολής**» που εκδόθηκε από τον Μιλτιάδη Νεγρεπόντη την 1/10/1898. Ακολούθησε, την ίδια χρονιά, η «**Χώρα**» και, έντεκα χρόνια αργότερα, το 1909, στην Αθήνα, το περιοδικό-εφημερίδα «**Νίκη**», με συντάκτες τον Άγγελο Φέτση και τον Ιωάννη Χρυσσαφή. Το έντυπο αυτό ασχολείται με διάφορα αθλήματα αλλά ελάχιστα με το ποδόσφαιρο. Η ζωή του ήταν βραχεία καθώς δεν ξεπέρασε το ένα έτος λειτουργίας, ενώ επανεκδόθηκε για δύο χρόνια, στο διάστημα 1922-1924, όπου λόγω της Μικρασιατικής Καταστροφής διέκοψε την κυκλοφορία του¹⁰. Λίγο πριν, το 1920, είχε δημοσιευτεί στην Αθήνα, το περιοδικό «**Ολυμπιονίκης**», με εκδότη τον Λεωνίδα Τράγαλο. Η αρχή για την καθιέρωση του αθλητικού Τύπου στην Ελλάδα είχε γίνει. Έτσι, τρία χρόνια αργότερα (1923), και σχεδόν ταυτόχρονα, κυκλοφόρησαν τα περιοδικά «**Αθλητές**» και «**Αθλητική Επιθεώρησης**», ενώ το 1924, ο Λεωνίδας Πτέρης εξέδωσε ένα νέο περιοδικό με τίτλο «**Ο Ολυμπιονίκης του Αμαρουσίου**». Είναι αξιοσημείωτο ότι τα ως εδώ εκδοθέντα έντυπα ασχολούνταν κυρίως με τον κλασικό αθλητισμό και, δευτερευόντως, με το ποδόσφαιρο, ενώ διάφορα άλλα αθλήματα ήταν σχεδόν άγνωστα ως τότε στη χώρα μας¹¹.

Το 1925 κυκλοφόρησε στην Αθήνα η εφημερίδα «**Ηχώ των Σπορ**»¹² αποτελώντας μία από τις δύο πρώτες εφημερίδες με αμιγώς αθλητικό περιεχόμενο. Η εφημερίδα αυτή ξεκίνησε την έκδοσή της σε τρισεβδομαδιαία βάση, αν και κάποιες φορές εκδίδονταν ανά δύο ημέρες¹³. Λίγο αργότερα μετονομάστηκε σε «**Σπορ και Ποδόσφαιρον**», στη συνέχεια σε «**Τα Σπορ**», ενώ διέκοψε την κυκλοφορία της ως εβδομαδιαία εφημερίδα το Σεπτέμβριο του 1926¹⁴, λόγω του περιορισμένου τότε ενδιαφέροντος του κοινού για το ποδόσφαιρο. Εκδότες της ήταν οι αδελφοί

¹⁰ Χριστόπουλος Παναγιώτης, 1993, *Εφημερίδες Αποκείμενες στη Βιβλιοθήκη της Βουλής (1789-1970) – Περιγραφικός κατάλογος*, Κέντρο Νεοελληνικών Σπουδών / Ε.Ι.Ε. Αρ. 45, διαθέσιμο στο <http://helios-eie.ekt.gr/EIE/handle/10442/7717>.

¹¹ Κουσούνελος Γιώργος, 2004, *Λεξικό ελληνικού αθλητικού Τύπου 1894-2004 - Εφημερίδες, περιοδικά, έντυπα, βασικοί συνεργάτες*, εκδ. Διόπτρα, Αθήνα.

¹² Κουσούνελος ό.π., 2004, σ. 84.

¹³ Μανιτάκης Ν. Παύλος, 1962, *100 χρόνια νεοελληνικού αθλητισμού - 1830-1930*, ιδιωτική έκδοση, Αθήνα, σ. 494.

¹⁴ Κουσούνελος, ό.π.

Οικονομόπουλοι και ο Πτέρης που διετέλεσε συνεργάτης και άλλων αθλητικών εντύπων. Παράλληλα με την «**Ηχώ των Σπορ**» κυκλοφορούσε επίσης σε τρισεβδομαδιαία βάση η εφημερίδα «**Τα Σπορ στην Ελλάδα**», με διευθυντή τον Πτέρη και άμεσο συνεργάτη τον Π. Οικονομόπουλο¹⁵.

Εικόνες 3 & 4: Εξώφυλλα της «Ποδηλατικής και Αθλητικής Επιθεώρησης της Ανατολής» (1898)¹⁶ και της «Αθλητικής Επιθεώρησης» (1923)¹⁷.

Οι ανταλλαγές πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας (βλέπε Συνθήκη της Λωζάνης - 24 Ιουλίου 1923) είχε ως συνέπεια τον διπλασιασμό (σχεδόν) του πληθυσμού της χώρας. Ο πιο κοσμοπολιτισμός των Μικρασιατών και ο αστικός πολιτισμός που έφεραν μαζί τους, σε συγκρίση με τον αντίστοιχο της Ελλάδας, συνέβαλε στην αύξηση της δημοφιλίας του ποδόσφαιρου που άρχισε πλέον να κερδίζει όλο και περισσότερους φιλάθλους. Ωστόσο, ταυτόχρονα με την άνοδο του ποδοσφαιρικού φιλάθλου πνεύματος, άρχισε τότε να αναδύεται και το αντίστοιχο οπαδικό-συλλογικό πνεύμα. Έτσι, στα μέσα της δεκαετίας αυτής, κυκλοφόρησε η πρώτη συλλογικού τύπου εφημερίδα: μια οκτασέλιδη έκδοση με τίτλο

¹⁵ Κουσούνελος, ό.π, σσ. 139-140.

¹⁶ Για περισσότερα βλέπε σχετικά Αρχεία ΕΛΙΑ, διαθέσιμο στο <https://bit.ly/3bpEXQi>.

¹⁷ Βλέπε σχετικά Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Βουλής, διαθέσιμο στο <https://bit.ly/2KPw1J1>.

«Παναθηναϊκός»¹⁸, εκδότης της οποίας ήταν ο εν λόγω σύλλογος: Παναθηναϊκός Αθλητικός Όμιλος – ΠΑΟ (1908). Δυστυχώς, η καταστροφή της βιβλιοθήκης του ιστορικού αθηναϊκού συλλόγου από τους Γερμανο-Ιταλούς, κατά τη διάρκεια της κατοχής, εξάλειψε κάθε ίχνος αυτής της της εφημερίδας, η οποία επανεκδόθηκε το 1945, αμέσως μετά το τέλος του πολέμου.

Μετά το 1925 και καθώς το ποδόσφαιρο είχε ήδη κατακτήσει μεγάλες πιμαζες κοινού, η ανάγκη για πληροφόρηση αυξανόταν όλο και περισσότερο. Έτσι, μετά τις εφημερίδες «**Ηχώ των Σπόρ**», «**Τα σπόρ**» και «**Τα σπορ στην Ελλάδα**», που κυκλοφόρησαν την ίδια χρονιά, το 1926 κυκλοφόρησε ο «**Αθλητικός Κόσμος**» (του Φωκίωνος Κουντουριώτη), και το 1927 η εφημερίδα «**Ο αθλητισμός**» (του Αθανάσιου Καλογερίκου). Ακολούθως, το 1928 κυκλοφόρησαν η «**Αθλητική Εβδομάδα**» και η «**Αθλητική**» (από τους Σπύρο Γιαννούλατο και Φωκίωνα Κουντουριώτη αντίστοιχα), ενώ το 1929 κυκλοφόρησε, από τον Βασίλη Γεωργίου, η πρώτη εβδομαδιαία αθλητική εφημερίδα της Θεσσαλονίκης («**Αθλητικά Νέα**»), για να ακολουθήσουν, και πάλι στην Αθήνα, η «**Αθλητική Ηχώ**» του Δημήτριου Γιαννόπουλου και το «**Όλα τα Σπορ**» του Ιωάννη Τόγια.

Εικόνες 5 & 6: Εξάφυλλα των αθλητικών εφημερίδων «Αθλητική Ηχώ»¹⁹ και «Αθλητική Φωνή».

¹⁸ Ανδρουλάκης Γιώργος, 2008, “Ερευνώντας την ελληνική έντυπη αθλητικογραφία: Μεθοδολογικά, γλωσσικά και κοινωνικά ζητήματα”, στο Πολίτης Περικλής, “Ο λόγος της μαζικής επικοινωνίας: Το ελληνικό παράδειγμα”. *Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών*, Θεσσαλονίκη, σσ. 72–111.

¹⁹ «Αθλητική Ηχώ» - Ιστορικό Αρχείο 1947-2007, διαθέσιμο στο <https://archive.is/20120723045221/www.athlitikhixu.gr/>

Η έναρξη των Βαλκανικών Αγώνων και του Ελληνικού Ποδοσφαιρικού Πρωταθλήματος, το 1930, σηματοδότησαν μια νέα ώθηση στον ελληνικό αθλητικό Τύπο. Η ίδια περίπου περίοδο εκδίδεται και η εφημερίδα «Αθλητικός Τύπος», το πρωτοσέλιδο της οποίας, στις 13ης Μαΐου του 1931, ενόψει αγώνα Ολυμπιακού – Παναθηναϊκού, διοργάνωσε «προγνωστικό διαγωνισμό», χρόνια πριν από την ίδρυση του ΟΠΑΠ και την καθιέρωση του ΠΡΟ-ΠΟ²⁰.

Εικόνες 7 & 8: Εξώφυλλα των αθλητικών εφημερίδων «Αθλητικός Τύπος» (1931) και του περιοδικού «Αθλητικά χρονικά» (1929), βλέπε <https://bit.ly/2ybrMVz>²¹.

Μετά το τέλος του μεγάλου πολέμου έκαναν την εμφάνισή τους διάφορες αθλητικές εφημερίδες και περιοδικά. Σημαντικότερη από αυτές ήταν η «Αθλητική Ηχώ» (1945), του Κλεομένη Γεωργαλά, με αρχισυντάκτη τον Αθανάσιο Σέμπο και σήμα υπογραφής (σλόγκαν): «**Η Μεγαλύτερα Αθλητική Εφημερίς των Βαλκανιών**». Πρόκειται για μια εφημερίδα “σχολείο” της αθλητικής δημοσιογραφίας, αφού σε αυτή την εφημερίδα εργάστηκαν κορυφαίοι αθλητικογράφοι όπως οι Γιάννης Διακογιάννης (για χρόνια αρχισυντάκτης και κεντρικός παρουσιαστής της τηλεοπτικής εκπομπής «Αθλητική Κυριακή»), ο σπουδαίος Βαγγέλης Φουντουκίδης αλλά και μεταγενέστεροι όπως οι Γιάννης

²⁰ Μποζιονέλος Νίκος, 2017, “Αθλητικές εφημερίδες που δεν κυκλοφορούν πια”, διαθέσιμο στο <https://www.sport24.gr/media/athlhtikes-efhmerides-poy-den-kykloforoun-pia.4964619.html>.

²¹ Ίδρυμα “Σοφία”, Περιοδικά, διαθέσιμο στο <https://www.sofia-foundation.gr/periodika/>

Θεοδωρακόπουλος, Χρήστος Σωτηρακόπουλος κ.ά.²² Έξι χρόνια αργότερα, τον Οκτώβριο του 1951, εκδόθηκε και η «Αθλητική Φωνή» που έβγαινε μόνο κάθε Δευτέρα, με διευθυντή για σχεδόν 40 χρόνια το Γεώργιο Γεωργαλά.

Εικόνες 9 & 10: Εξώφυλλα των αθλητικών εφημερίδων «Αθλητικόν Φως» και «Το Φως».

Το 1955 εκδόθηκε, αρχικά σε εβδομαδιαία βάση, η εφημερίδα το «Αθλητικόν Φως» του Θεόδωρου Νικολαΐδη²³, που στελεχωνόταν από τους Κώστα Σισμάνη (διευθυντής σύνταξης) και Νίκο Χιωτάκη (αρχισυντάκτης) η οποία, λίγο μετά, μετονομάστηκε σε «Φως των Σπορ» και υποστήριζε τον Ολυμπιακό (ΟΣΦΠ, 1925).

Τέσσερα χρόνια μετά (1959) εκδίδεται η εφημερίδα «Ομάδα», με σήμα υπογραφής (σλόγκαν) «η εφημερίδα που τα λέει όλα» αποτελώντας πρόδρομο του αθλητικού ενθέτου της εφημερίδας «Τα Νέα», η οποία και έκλεισε 15 χρόνια μετά και, συγκεκριμένα, το 1974²⁴.

Το 1972 εκδόθηκε από τον Νίκο Νικόπουλο η εφημερίδα «Δικέφαλος» που ήταν το πρώτο η πρώτο έντυπο μέσο που να εξέφραζε του οπαδούς της Αθλητικής

²² Κουσουνέλος, ό.π. σσ. 35-38.

²³ Παρεμπιπτόντως, ο Νικολαΐδης ξεκίνησε τη δημοσιογραφική του σταδιοδρομία από την εφημερίδα «Αθλητική Ηχώ», στην οποία έκανε το ρεπορτάζ του Ολυμπιακού. Ωστόσο, όταν κάποια στιγμή η διεύθυνση της εφημερίδας του ζήτησε να γράψει ένα άρθρο εναντίον γνωστού ποδοσφαιρικού παράγοντα της εποχής, εκείνος αρνήθηκε, με αποτέλεσμα να απολυθεί και αμέσως μετά να εκδώσει το «Αθλητικόν Φως».

²⁴ Κριτισιώλης Τάσος, 2018, Η «Ομάδα» που «τα έλεγε όλα», διαθέσιμο στο <http://difersports.com/2018/10/11/h-omada-pou-ta-elege-ola/>

Ένωσης Κωνσταντινουπόλεως (ΑΕΚ). Πολύ αργότερα, όταν ο «Δικέφαλος» διέκοψε την κυκλοφορία του, ο Νικόπουλος εξέδωσε (το 1992) την εφημερίδα «Ωρα των Σπορ» μαζί με τον Φαίδωνα Κωνσταντουδάκη.

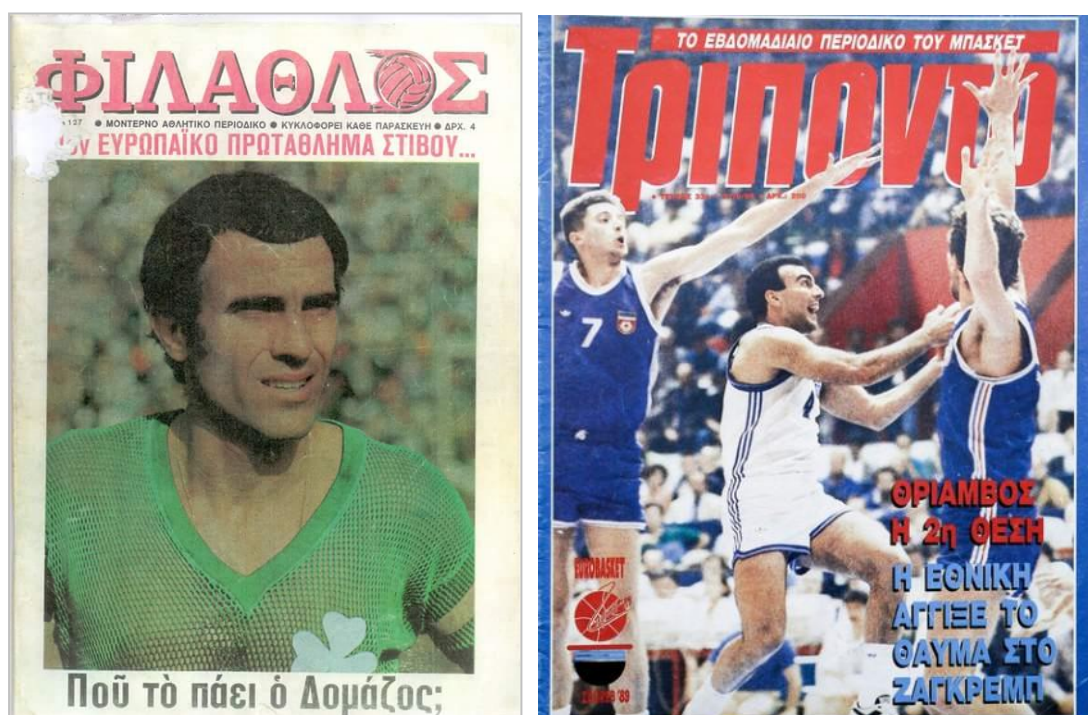
Εικόνες 11 & 12: Εξώφυλλα των αθλητικών εφημερίδων «Ομάδα» (1959) και «Δικέφαλος» (1972).

Εικόνες 13 & 14: Εξώφυλλα των αθλητικών εφημερίδων «Ο Φίλαθλος» και «Αθλητική Ωρα».

Το 1982 (30 Νοεμβρίου) κυκλοφόρησε πανελλαδικά, σε καθημερινή βάση, η αθλητική εφημερίδα «Φίλαθλος – για όλα τα σπορ», η οποία ανήκε στον όμιλο των αδελφών Κουρή (Γιώργου και Μάκη) που, από το Μάρτιο του 1980, ήταν εκδότες

της πολιτικής εφημερίδας «Αυριανή». Ο «Φίλαθλος» έφερε μια νέα αντίληψη στον αθλητικό τύπο, καθώς ήταν η πρώτη μεγάλη μη οπαδική εφημερίδα. Οι στήλες της «Χωρίς παρωπίδες» του Ηλία Μπαζίνα, και «Αποδυτηριάκιας», που συνήθως έγραφε ο Νίκος Καραγιαννίδης (Διευθυντής της εφημερίδας), έχουν αφήσει ιστορία στον αθλητικό Τύπο - ο «Αποδυτηριάκιας» συνεχίζει ακόμη και σήμερα μέσω διαδικτύου²⁵. Το τελευταίο φύλλο του «Φίλαθλου» κυκλοφόρησε στις 3 Οκτωβρίου 2011, ενώ τον Αύγουστο του 2013 έγιναν σοβαρές προσπάθειες να επανακυκλοφορήσει η εφημερίδα με το όνομα «Ο Φίλαθλος της νέας εποχής», η οποία δεν ευοδώθηκε αφού ο γιος του Γιώργου Κουρή, Ανδρέας, έβγαλε στο διαδίκτυο, την ιστοσελίδα «Ο Φίλαθλος», την οποία και διαφήμιζε ως συνέχεια της ιστορικής εφημερίδας.

Εικόνες 15 & 16: Εξώφυλλα των αθλητικών περιοδικών «Ο Φίλαθλος» και «Τρίποντο».

Να σημειωθεί εδώ πως το 1972 κυκλοφορούσε από τις εκδόσεις Καμπανά ένα περιοδικό με τον τίτλο «Φίλαθλος», χωρίς να έχει την παραμικρή σχέση με τη μετέπειτα ομότιτλη εφημερίδα. Το περιοδικό αυτό εκδίδονταν κάθε Παρασκευή και είχε εξασφαλίσει συνεργασία με τον κορυφαίο αθλητικό συντάκτη Γιάννη Διακογιάννη, ο οποίος έγραφε τρία-τέσσερα θέματα κάθε εβδομάδα απ' όλα τα σπορ (ακόμα και για μπάσκετ), με έμφαση βεβαίως στο ποδόσφαιρο και κατά δεύτερο λόγο στο στίβο. Ένα χρόνο μετά, το περιοδικό αυτό αντιμετώπισε οικονομικά προβλήματα και έκλεισε. Ακολούθησε μια δεύτερη ατυχής προσπάθεια επανέκδοσης από το

²⁵ Αθλητική στήλη της ψηφιακής εφημερίδας «Φίλαθλος» - «Αποδυτηριάκιας», διαθέσιμο <https://www.filathlos.gr/> και <http://www.apodytiriakias.gr/> - βλέπε Εικόνα 10 παραπάνω.

Διακογιάννη το 1975²⁶. Δεκαέξι χρόνια μετά, 8 Νοεμβρίου του 1988, εκδόθηκε από Φίλιππο Συρίγο το περιοδικό «Τρίποντο», το οποίο μετά από 808 τεύχη και 16 χρόνια (4 Μαΐου του 2004) σημαντικής πορείας διέκοψε την έκδοσή του²⁷.

Εικόνες 17, 18 & 19: Δύο εξώφυλλά της αθλητικής εφημερίδας «SportTime» και ένα της εφημερίδας «Κόκκινος Πρωταθλητής» που δηλώνουν κοινωνική ευαισθησία.

Στις 21/2/1994 γεννήθηκε η «Sportime», μια εφημερίδα “τομή” στην ως τότε αθλητική ενημέρωση της χώρας. Η «Sportime» δεν ήταν μια συνηθισμένη αθλητική εφημερίδα. Η ύλη της, πλην αθλητικών νέων όλων των σπορ (ποδόσφαιρο, μπάσκετ, το υγρό στίβο κ.ά.) παρείχε στους αναγνώστες και πολιτικές ειδήσεις. Έτσι, η κυκλοφορία της συνέδεσε τον αθλητισμό με τον πολιτισμό και την πολιτική δημιουργώντας ένα νέο ακροατήριο που, χωρίς οπαδικές κραυγές και φανφάρες, πρόσφερε στον αθλητικό Τύπο μια νέα αισθητική περί αθλητισμού. Η ιδέα αυτής της νέας μορφής αθλητικής εφημερίδας ήταν του Μιχάλη Ανδρουλιδάκη που πλαισιωμένος από ένα επιτελείο νεαρών δημοσιογράφων κατόρθωσαν να κάνουν τη «Sportime» Νο 1 εφημερίδα στον αθλητικό Τύπο και όχι μόνο. Με την «Sportime» η εποχή που ο αναγνώστης αθλητικής εφημερίδας χαρακτηριζόταν “ανεγκέφαλος πολίτης” πήρε τέλος. Η εφημερίδα αυτή, μέσα σε ένα χρόνο λειτουργίας, κατάφερε να σπάσει όλα τα ως τότε στερεότυπα και να δώσει στον αναγνώστη της το κύρος που ποτέ ως τότε δεν είχε. Το πιο ιστορικό εξώφυλλο της εφημερίδας, με αφορμή το θάνατο του νομπελίστα Οδυσσέα Ελύτη, παραμένει, ακόμη και σήμερα, “σταθμός” στα ιστορικά δεδομένα του αθλητικού Τύπου. Η καινοτόμα πορεία της «Sportime» συνεχίστηκε ως το 2008, όταν η οικονομική κρίση αλλά και οι λανθασμένες επιχειρηματικές του Ανδρουλιδάκη (χρέη 1,2 δισεκ. δρχ. στην Αγροτική Τράπεζα και

²⁶ Ο «Φίλαθλος» του Καμpanά, διαθέσιμο στο <http://difersports.com/2018/10/02/o-filathlos-tou-kampana/>.

²⁷ Γιάννης Φιλέρης, 30 χρόνια Τρίποντο, διαθέσιμο στο <https://www.contra.gr/basket/periodiko-triponto-themata-prottoy-teychoys.7421838.html>.

6,7 δισ. στην Τράπεζα Πειραιώς), συνέβαλαν στο κλείσιμο της εφημερίδας. Στις 24 Ιουνίου του 2018, η εφημερίδα κυκλοφόρησε ξανά με εκδότη τον Περικλή Γκιόλια (που είχε φύγει από την «Sportday»), με διευθυντή τον Γεράσιμο Μανωλίδη και εκτελεστικό διευθυντή τον Γιάννη Χοριανόπουλο.

Εικόνες 20 & 21: Εξώφυλλα της αθλητικών εφημερίδων «SportDay» και «Γαύρος».

Εικόνες 22 & 23: Εξώφυλλα της αθλητικών εφημερίδων «Πρωταθλητής» και «Κόκκινος Πρωταθλητής».

Το 2003 εκδόθηκε και κυκλοφόρησε σε καθημερινή βάση στην Αθήνα η εφημερίδα «**SportDay**» Εκδότης της ήταν ο Τάσος Μπούρας, Διευθυντής της ο Γιώργος Μάζιας, Διευθύνων Σύμβουλος ο Θεολόγος Αλεξανδράτος και Καλλιτεχνικός της Διευθυντής ο Κώστας Χαροκόπος. Το 2007 η «**SportDay**» πραγματοποίησε ρεκόρ κυκλοφορίας με 85.730 φύλλα, ενώ ένα χρόνο μετά (15 Μαρτίου του 2008), καινοτομώντας, πρώτον, προσέφερε κάθε Σάββατο στους αναγνώστες της την ελληνική έκδοση της «**L' Equipe**» με πλήθος κορυφαίων αθλητικών ειδήσεων στον κόσμο και, δεύτερον, ενεργοποίησε το site “**sportday.gr**”. Το 2009 κάνοντας χρήση του νομικού πλαισίου franchise χορήγησε τίτλο και περιεχόμενο για την αντίστοιχη έκδοση στην Κύπρο. Στο διάστημα 2004-2013 ο κύκλος εργασιών της «**SportDay**» υπερέβη τα 55 εκατομμύρια ευρώ. Ωστόσο, η διείσδυση του διαδικτύου στον τομέα της αθλητικής ενημέρωσης και η οικονομική ύφεση και του 2008 προκάλεσαν μείωση της κυκλοφορίας κατά 65%. Στις 21 Ιανουαρίου 2014 η «**SportDay**» πουλήθηκε στον Γιάννη Αλαφούζο και κατέστη μέλος του Ομίλου SKAI, ενώ από τα μέσα του 2015 πέρασε στον Επενδυτικό Όμιλο Dem Co. του Δημήτρη Κοντομηνά.

Στις 29 Μαΐου του 2010, εκδόθηκε στην Αθήνα, από τον Αντώνη Πίκουλα, η αθλητική εφημερίδα «**Γαύρος**», με αρχισυντάκτες τους Διονύση Βερβελές και Γιώργο Στασινόπουλο. Μαζί με τις εφημερίδες «**Φως των Σπορ**» και «**Πρωταθλητής**» ήταν η τρίτη οπαδική εφημερίδα της ομάδας του Ολυμπιακού. Μέσα σε ένα χρόνο ο «**Γαύρος**» κατόρθωσε να προσελκύσει το μισό σχεδόν αναγνωστικό κοινό της ανταγωνιστικής της αθλητικής εφημερίδας ο «**Κόκκινος Πρωταθλητής**» (που Ιδρύθηκε στις 9 Αυγούστου του 2014), χωρίς όμως να σταθεί αυτό αρκετό για την επιβίωσή του. Τον Οκτώβριο του 2015 η εφημερίδα (και η αντίστοιχη ιστοσελίδα) άλλαξε ιδιοκτήτη, μα τον Πίκουλα να παραμένει εκδότης της. Η αλλαγή του σχήματος της εφημερίδας, η ανάληψη της διανομής της από το πρακτορείο «**Άργος**», η προσθήκη δημοσιογράφων από τον Πρωταθλητή, η προσθήκη των περιοδικών «**Γαύρος BET**» και «**Οι 100 αθάνατοι του θρύλου**» σε σειρά αλλά και το φύλλο της Κυριακής («**Γαύρος της Κυριακής**») ανέστειλαν για λίγο την πτωτική της πορεία. Ωστόσο, οι οικονομικές δυσκολίες οδήγησαν στην οριστική της συγχώνευση με την εφημερίδα «**Κόκκινος Πρωταθλητής**» και στο κλείσιμό της στις 3 Δεκεμβρίου 2017.

Άλλες αθλητικές εφημερίδες της Αθήνας, για τις οποίες θα περιοριστώ σε μια εξωφυλλική αναφορά αποφεύγοντας, για λόγους οικονομίας, μια πιο εκτενή αναφορά στην ιστορία τους είναι οι εξής: **Live Sport**, «**Εξέδρα των Σπορ**», «**Η Γάτα**», «**Derby News**», «**Derby Sports**», «**Coal**», «**Score Live**» “**Δικέφαλος**», «**Ένωση**» κ.ά.

Εικόνες 24, 25 & 26: Εξώφυλλα των αθλητικών εφημερίδων «Η Πράσινη», «Live Sport» και «Εξέδρα».

Εικόνες 27, 28 & 29: Εξώφυλλα των αθλητικών εφημερίδων «Derby News», «Goal» και «Η Γάτα».

Εικόνες 30, 21 & 32: Εξώφυλλα των αθλητικών εφημερίδων «Score Live», «Δικέφαλος» και «Ενωση».

Εικόνες 33 & 34: Εξώφυλλα της αθλητικών εφημερίδων «Πράσινης» και «Τριφυλάρια».

Είναι αλήθεια πως σήμερα αν κυκλοφορούσαν όλες οι εφημερίδες αθλητικού χαρακτήρα θα χρειαζόμασταν τουλάχιστον μία ώρα για να διαβάσουμε τα εξώφυλλα τους και κάποιες βδομάδες ίσως για να γνωρίσουμε τους συντάκτες τους. Στην υποενοότητα 6 του παρόντος, αφού πρώτα προβούμε σε μια αντίστοιχη ιστορική αναδρομή του Αθλητικού Τύπου της Θεσσαλονίκης, θα καταγράψουμε (όσο αυτό είναι εφικτό) τους τίτλους εφημερίδων που, παρότι υπήρξαν αξιόλογες όσο ήταν αν ζωή, σήμερα δεν υπάρχουν πια.

3. Ιστορική αναδρομή στον Αθλητικό Τύπο της Θεσσαλονίκης²⁸

Η εμφάνιση αθλητικών εφημερίδων καθυστέρησε σημαντικά στην πόλη Θεσσαλονίκης, η πρώτη εφημερίδα τα «**Αθλητικά Νέα**» εκδόθηκε το 1929 με διευθυντή τον Π. Γεωργίου. Ακολούθησαν τα «**Αθλητικά Χρονικά**» που κυκλοφορούσαν κάθε Δευτέρα – Τετάρτη και Παρασκευή στις αρχές της δεκαετίας του '30 (πιθανότητα το 1931).

Το 1955, ο μετέπειτα πρόεδρος του Άρη, Νίκος Καμπάνης, εξέδωσε την τρίτη αθλητική εφημερίδα με τίτλο «**Αθλητικά Νέα**», εβδομαδιαία αρχικά, που συνέχισε να εκδίδεται μέχρι το 1975, όταν και απεβίωσε ο εκδότης της. Στην εφημερίδα αυτή

²⁸ Κύρια πηγή στοιχείων της παρούσης ενότητας αποτέλεσε το άρθρο του Σταύρου Σουντουλίδη, με τίτλο “Ο κύκλος του χαμένου αθλητικού Τύπου της Θεσσαλονίκης”, διαθέσιμο στο <https://www.gazzetta.gr/weekend-journal/article/1426650/o-kyklos-toy-hamenoy-athlitikoy-tyroy-tis-thessalonikis-pics>. Σε κάποια σημεία του άρθρου (αυτά σε εισαγωγικά) το κείμενο είναι αυτούσιο με τη πηγή. Η δική μου συνεισφορά στη μεταγραφή του περιορίζεται στην σύμπτυξη των κειμένων καθώς και στην επιλογή και παράθεση των εξώφυλλων των αθλητικών εφημερίδων που παρουσιάζονται εδώ.

έκαναν τα πρώτα τους βήματα «δάσκαλοι» της αθλητικής δημοσιογραφίας, όπως ο Ρεπανάς, Πλατσούκας, αθλητικοί δημοσιογράφοι στα τέλη της δεκαετίας του '60, αρχές του '70, όπως οι Χαρισούλης, Βαλαρούτσος και Λασκαρέλιας αλλά και σημαντικοί αθλητικοί φωτορεπόρτερ όπως ο Κυριακίδης και ο Φουρκαλάς.

Εικόνες 35 & 36: Εξώφυλλα των αθλητικών εφημερίδων «Αθλητικά Νέα» 1929, και «Αθλητικά Χρονικά»²⁹.

Μία από τις πρώτες αθλητικές εφημερίδες της Θεσσαλονίκης ήταν η «**Αθλητική Δράσις**» που πρωτοεκδόθηκε το 1956. Ήταν 12σέλιδη και κυκλοφορούσε κάθε Δευτέρα. Μεγάλο μέρος της ύλης της ήταν αφιερωμένο στα αθλητικά δρώμενα της Θεσσαλονίκης, γεγονός που, αργότερα, έδωσε το καλό παράδειγμα στην εφημερίδα «**Θεσσαλονίκη**», στο αθλητικό ένθετο της οποίας αρθρογραφούσαν για πολλά χρόνια σπουδαίοι αθλητικογράφοι όπως οι Ρεπανάς, Θεολογίδης, Τουρώνης, Βοϊτσίδης, Θωμαΐδης, Μοσχούλας, Φορόπουλος, Καλημερίδης, Καράδαλης, Νικολαΐδης, Μάστορας, Πετρακόπουλος κ.α. Η «Αθλητική Δράσις» διέκοψε την κυκλοφορία της το 1970.

Στη δεκαετία του '60 άρχισαν να εμφανίζονται αλλά και να σβήνουν οι αμιγώς οπαδικά εφημερίδες. Το 1963 κυκλοφορεί από τους Συνδέσμους του ΠΑΟΚ ο «**Φίλαθλος**» (με πράσινο λογότυπο). Το 1969 εκδόθηκε η εφημερίδα τα «**Μακεδονικά Σπορ**» από τον Αναστάσιος Νάστος και λίγο αργότερα η εφημερίδα «**Σπορ της Δευτέρας**» με αρχισυντάκτη τον Τάκη Χασήρ και τον Δημήτρη Μπούζα, ο οποίος είχε μνηθεί στη δημοσιογραφία στην εφημερίδα «**Αθλητικά Νέα**» του Καμπάνη που μαζί με τις εφημερίδες «**Μακεδονικά Σπορ**» και «**Σουτ της Θεσσαλονίκης**» απετέλεσαν εφημερίδες “σχολεία” για πολλούς αθλητικογράφους.

²⁹ Ιστορία του Τύπου της Θεσσαλονίκης, *περ. 7 ημέρες*, εφ. Καθημερινή – 26/2/95, διαθέσιμο στο <http://wwk.kathimerini.gr/kath/7days/1995/02/26021995.pdf>.

Μέσα στη Χούντα εκδόθηκε επίσης και η εφημερίδα «Αθλητικός Κόσμος», από τους Γιώργο Δημητρίου και τον Κωνσταντίνο Σείρα, η διάρκεια της οποίας, ωστόσο, ήταν πολύ σύντομη.

Εικόνες 37: Εξώφυλλο της εφ. «Αθλητική Δράσις»³⁰.

«Οι εφημερίδες «Αθλητικά Νέα» και «Μακεδονικά ΣΠΟΡ» αποτελούσαν για χρόνια το οπαδικό δίπολο των αθλητικών εφημερίδων της Θεσσαλονίκης, εκφράζοντας η πρώτη τους οπαδούς του ΆΡΗ και η δεύτερη του ΠΑΟΚ. Η εφημερίδα «Μακεδονικά Σπορ» αποτέλεσε προάγγελο των «ΣΠΟΡ του Βορρά», που, μετά το θάνατο των δύο εκδοτών Νίκου Καμπάνη (1975) και Αναστάσιου Νάστου (1976), υπήρξε για πολλά χρόνια το μοναδικό αθλητικό έντυπο της πόλης.

Το 1978 η Τέσα Λεβαντή εξέδωσε τα «ΣΠΟΡ» με διευθυντή τον Δημήτρη Μπούζα και το 1989 η εφημερίδα έγινε καθημερινή από τρισεβδομαδιαία (Δευτέρα – Πέμπτη – Σάββατο). Νωρίτερα, γύρω στο 1982, έγινε μια προσπάθεια επανέκδοσης της «Αθλητικής Φλόγας», από τον Γιώργο Τόττη, ωστόσο δεν έμεινε για πολύ στα περίπτερα. Τα (χειρόγραφα) πρωτοσέλιδα του Δημήτρη Μπούζα έγραψαν τη δική τους ιστορία στον αθλητικό Τύπο της Θεσσαλονίκης. Η παρεμβατικότητα της εφημερίδας ήταν άκρως εντυπωσιακή στην «ασπρόμαυρη» μεριά της πόλης, ωστόσο στήριξε με τα πρωτοσέλιδα του, τόσο τον Άρη προβάλλοντας κυρίως της μεγάλες επιτυχίες της ομάδας μπάσκετ τη δεκαετία του '80 και του '90, όσο και τις υπόλοιπες ομάδες (Ηρακλής, Απόλλων Πόντου). Όμως, πέρασε στην ιστορία ως «η εφημερίδα του Μπούζα» (έτσι την ζητούσαν στα περίπτερα), ενώ για πολλούς αποτελούσε το ΠΑΟΚτσήδικο “ευαγγέλιο” της ενημέρωσης³¹.

³⁰ Σουντουλίδης, ό.π.

³¹ Σουντουλίδης, ό.π.

Εικόνες 38 & 39: Εξώφυλλα των αθλητικών εφημερίδων «Μακεδονικά Σπορ» (1969) και «Αθλητικά Νέα» (1956-1972) - (πηγή: Εφημερίδες της Θεσσαλονίκης)

Εικόνες 40 & 41: Εξώφυλλα των αθλητικών εφημερίδων «Αθλητική Μακεδονίας & Θράκης» και «Σπορ του Βορρά».

Όπως επισημαίνει Σουντουλίδης «οι αθλητικές εφημερίδες της Θεσσαλονίκης ήταν ανέκαθεν ποδοσφαιροκεντρικές»³². Ωστόσο, το 1991, η «Αθλητική Μακεδονίας – Θράκης» μετέβαλε στάση καθώς ο ως τότε στυλοβάτης των «ΣΠΟΡ του Βορρά»,

³² Σουντουλίδης, ό.π.

Σαράντης Πανταζής, μετά την αρχική και πολύ σύντομη συνεργασία με Κουρή-Μαρόγλου (Ράδιο Θεσσαλονίκη) κράτησε μόνος την εφημερίδα και την μετέτρεψε σε «σχολείο» για πολλούς αθλητικογράφους. Όσον αφορά τη θεματολογία της, η «**Αθλητική Μακεδονίας-Θράκης**» καθιέρωσε στην τελευταία σελίδα της τα «Προεδρικά», συμβάλλοντας έτσι στην ανάδειξη διαφόρων αθλητικών θεμάτων.

Στα «**ΣΠΟΡ του Βορρά**», αθλητικοί εφημερίδα στην οποία θήτευσαν διάφοροι σημαντικοί ρεπόρτερ, εκδότρια ήταν η Ζέτα Σιμιτζή, ενώ μετά την αποχώρηση του Σαράντη Πανταζή τη διεύθυνση της εφημερίδας ανέλαβαν οι Στέλιος Δεληγιάννης και Στράτος Παζούλης. Από το 2000 και μετά, η συμπόρευση των «**ΣΠΟΡ του Βορρά**» με τον όμιλο της νέας «**Μακεδονίας**» προκάλεσε προβλήματα στην κυκλοφορία της εφημερίδας, με συνέπεια την πτώχευση της εκδότριας εταιρείας. Μετά το τέλος του «**Ελληνικού Βορρά**», τα «**ΣΠΟΡ του Βορρά**» πέρασαν στην ιδιοκτησία του Γ. Σαχπατζίδη και το 2001 άρχισαν να τυπώνονται σε σχήμα «ταμπλόιντ». Λίγο αργότερα «η εφημερίδα πέρασε στα χέρια του Ελληνοαμερικανού επιχειρηματία Γ. Ρήγα και παρά το γεγονός ότι κυκλοφοριακά συνέχιζε να στέκεται πολύ καλά, χάρη στο φιλότιμο και την προσπάθεια των εργαζομένων, εντελώς αναίτια και ξαφνικά την 1η Ιουνίου του 2015 αποφάσισε να κλείσει, ύστερα από 50 χρόνια πορείας στο χώρο της ενημέρωσης, το ιστορικό έντυπο».

Στις 3 Σεπτεμβρίου του 2000 κυκλοφόρησε η «**Metrosport**» που ήταν εκδοτική προσπάθεια των Νίκου Πετρουλάκη και Παύλου Ανδρόνη. Η εφημερίδα αυτή κράτησε ίσες αποστάσεις ανάμεσα στις ομάδες της Θεσσαλονίκης, ενώ επί δύο δεκαετίες βάσιζε χέρι-χέρι με το ραδιοφωνικό σταθμό «**Metropolis 95,5**». Η «**Metrosport**» είναι σήμερα η μοναδική εφημερίδα ημερήσιας κυκλοφορίας στη Θεσσαλονίκη.

Από το 2000 και μετά έγιναν κι άλλες εκδοτικές προσπάθειες στο χώρο του αθλητικού Τύπου. Πιο συγκεκριμένα, το 2008, ο πρώην πρόεδρος της ΠΑΕ Άρης, Λάμπρος Σκόρδας προχώρησε στην εξαγορά των τίτλων των «**Αθλητικών Νέων**» από την οικογένεια του Ν. Καμπάνη. Έτσι, «ύστερα από 32 χρόνια η εφημερίδα κυκλοφόρησε εκ νέου», αλλά «μέσα σε μια περίοδο πέντε ετών ανέστειλε την έκδοση της». Η προσπάθεια αυτή συνεχίστηκε για ένα διάστημα κάποιων χρόνων, αποκλειστικά από τους δημοσιογράφους υπό τον τίτλο «**Αθλητικά Νέα των Συντακτών**», για να προχωρήσει το 2014 σε νέα αλλαγή ονομασίας («**Aris News Press**») και να διακοπεί οριστικά πλέον μετά από λίγους μήνες, ύστερα από τη διεκδίκηση των πνευματικών της δικαιωμάτων της εφημερίδας από τον Σκόρδα. Άλλο ένα παράδειγμα ατυχούς εκδοτικής προσπάθειας ήταν και αυτό της αθλητικής εφημερίδας «**Center For**», η οποία μετά από κυκλοφορία τριών εβδομάδων και την έκδοση 18 μόλις φύλλων έκλεισε οριστικά το Μάρτιο του 2009.

Εικόνες 42 & 43: Εξώφυλλα των αθλητικών εφημερίδων «Metro Sport» και «CenterFor».

Εικόνες 44 & 45: Δύο εξώφυλλα των αθλητικών εφημερίδων «Forza» και «Forza Plus».

Το δεύτερο σημαντικό αθλητικό έντυπο της Θεσσαλονίκης σήμερα είναι η εβδομαδιαία εφημερίδα «FORZA» που εσχάτως συμπλήρωσε τέσσερα χρόνια παρουσίας στο χώρο. Η εφημερίδα αυτή κυκλοφόρησε για πρώτη φορά στις 10 Δεκεμβρίου του 2016 από τον Κώστα Βασιλόπουλο και συνεχίζει να κυκλοφορεί ακόμα κάθε Σαββατοκύριακο. Λίγους μήνες μετά την κυκλοφορία της «FORZA»,

κυκλοφόρησε και η «**FORZA Plus**» που μαζί με τον εν ζωή τότε «**Δικέφαλο του Βορρά**» πανηγύρισαν τις κατακτήσεις τριών κυπέλλων και ενός πρωταθλήματος.

Στις 18 Φεβρουαρίου του 2017 εκδόθηκε η οπαδική εφημερίδα «**Άρης Είσαι**», μια εβδομαδιαία εφημερίδα με 48 κιτρινόμαυρες σελίδες, η οποία μετά από τρία χρόνια λειτουργίας και 147 φύλλα, οι εκδότες της, Δημήτρης Παπαϊωάννου και Ηλίας Πόππης, διέκοψαν την έκδοσή της.

Εικόνες 46 & 47: Δύο εξώφυλλα της αθλητικής εφημερίδας «Άρης Είσαι».

Τον Οκτώβριο του 2018, παραμονές του ντέρμπι με τον ΠΑΟΚ, εφημερίδα «**Άρης Είσαι**» κρεμάστηκε στα περίπτερα με τίτλο που δεν έχει ποτέ αποτολμηθεί στην ιστορία του Αθλητικού Τύπου: «**Σας λείψαμε; Η.Μ.Ν.Σ.Γ.**» Το ακρωνύμιο «**Η.Μ.Ν.Σ.Γ.**» που αρχικά ξένισε πολλούς δεν άργησε να μεταφραστεί (λυθεί) και σήμαινε «**Ηρθαμε Μο...ά Να Σας Γα....με**». Η απάντηση ήρθε την επομένη από την **gazzetta.gr** με το ακρωνύμιο «**Ν.Π.Δ.Β.**» που σήμαινε «**Να Περάσει Δεν Βρίζω!**»! Για την ιστορία, πάντως, το αθυρόστομο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας («**Άρης Είσαι**») δεν επαληθεύτηκε μέσα στο γήπεδο, καθώς ο τότε ποδοσφαιριστής του ΠΑΟΚ Αλεξάνταρ Πρίγιοβιτς σκόραρε το δεύτερο γκολ του ΠΑΟΚ εκείνο το βράδυ (21-10-2018) και ο αγώνας ΑΡΗΣ – ΠΑΟΚ έληξε 1-2³³.

Στις αρχές του 1990 κυκλοφόρησε από τον Ερασιτέχνη η «**Φωνή του ΠΑΟΚ**», αλλά τη διαφορά στα οπαδικά έντυπα ήρθε και έκανε το 1995 η εβδομαδιαία εφημερίδα «**ΠΑΟΚΤΣΗΣ**», που εκδόθηκε από την Πανελλήνια Ομοσπονδία Συνδέσμων Φίλων ΠΑΟΚ. Γραφόταν και διακινήθηκε αποκλειστικά

³³ Σουντουλίδης, ό.π.

από οπαδούς, ενώ στήλες όπως «Στ' Αυτιά», «Πράκτωρ 004», «Κοτρώνας», «Ψύχρας» έγραψαν ιστορία. Μετά από 240 φύλλα, που κυκλοφόρησαν με συνέπεια κάθε Παρασκευή, ανέστειλε την κυκλοφορία της τον Δεκέμβριο του 2000. Ακολούθησε το 2001 το εβδομαδιαίο έντυπο της «Θύρας 4» χωρίς να καταφέρει να μείνει για μεγάλο διάστημα στο χώρο.

Εικόνες 48 & 49: Εξώφυλλα των περιοδικών «Δικέφαλος ΠΑΟΚ» και «Παοκτζής».

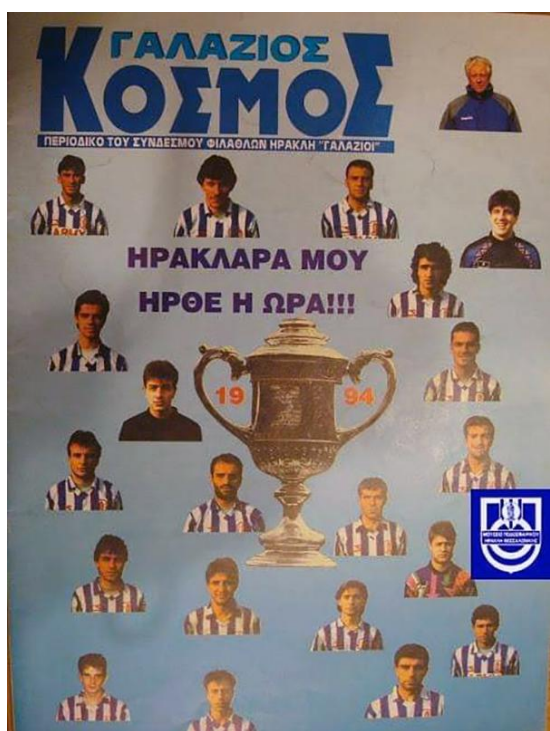
Τον Αύγουστο του 1988 κυκλοφόρησε ένα εβδομαδιαίο περιοδικό με τίτλο «ΔΙΚΕΦΑΛΟΣ». Ήταν αισθητικά μια προσεγμένη έκδοση σε ιλουστρασιόν χαρτί, με πολλές έγχρωμες φωτογραφίες. Ωστόσο, το περιοδικό αυτό δεν μπόρεσε να σταθεί για περισσότερα από 30-40 τεύχη. Επανακυκλοφόρησε το 2009, με την ίδια “φιλοσοφία”, αλλά ως εβδομαδιαία εφημερίδα που έβγαινε στα περίπτερα κάθε Δευτέρα μετά από τα κυριακάτικα παιχνίδια. Η πορεία αυτής της εφημερίδας διήρκησε έως το 2012.

Το 2016, κυκλοφόρησε μία ακόμα οπαδικού τύπου εφημερίδα (παοκτζίδικη) με το όνομα «Arena». Διευθυντής της ήταν ο Ν. Πετρουλάκης. Η εν λόγω εφημερίδα σύντομα εγκατέλειψε τον οπαδικό της χαρακτήρα αλλάζοντας το όνομά της σε «FairPlay – Arena Press» αλλά εσχάτως (2020) διέκοψε την έκδοσή της.

Στη γαλάζια πλευρά της Θεσσαλονίκης (Καυταντζόγλειο) ο «Ημίθεος» ήταν η τελευταία προσπάθεια των οργανωμένων οπαδών του Ηρακλή (Parafi Club) να αποκτήσουν τη δική τους εφημερίδα, χωρίς πάντως το όλο εγχείρημα να στεφθεί με επιτυχία και σε πολύ σύντομο χρονικό να κλείσει κι αυτό το έντυπο.

Εικόνες 50 & 51: Εξώφυλλα των αθλητικών εφημερίδων «ArenA» και «FairPlay». Η δεύτερη αποτελεί μετεξέλιξη της πρώτης.

Εικόνες 52 & 53: Εξώφυλλα των αθλητικών εφημερίδων «Γαλάζιος Κόσμος» και «Ηρακλής» - για του οπαδούς της ιστορικής ομάδα ΗΡΑΚΛΗΣ.

Η πρώτη εκδοτική προσπάθεια των «κυανόλευκων» καταγράφηκε το 1973 με τη «Φωνή του Ηρακλή», ενώ ακολούθησαν κι άλλες προσπάθειες με την έκδοση του «Γαλάζιου Κόσμου» στη δεκαετία του '80 κα '90, καθώς και «Τα Νέα του

Ηρακλή» το 2003. Εσχάτως δε, μετά την επιστροφή του “ΗΡΑ” στην Α΄ Εθνική κυκλοφόρησε μια εφημερίδα με τίτλο «Ηρακλής».

Στη νέα εποχή του Τύπου οι εφημερίδες λόγω και του υπερβολικά μεγάλου κόστους (στη Θεσσαλονίκη και τη Βόρεια Ελλάδα δεν υπάρχει καν πιεστήριο προδιαγραφών, με αποτέλεσμα τα φύλλα να τυπώνονται στην Αθήνα) δεν αποτελούν την πρώτη πηγή ενημέρωσης. Ενδεχομένως το κοινό να έχει εθιστεί στη γρήγορη πληροφόρηση, δίχως την παραμικρή εμβάθυνση και ανάλυση ενός θέματος, μιας είδησης.

4. Ο Αθλητικός Τύπος ως «Επαυξημένο προϊόν» στον Πολιτικό Τύπο

Το περιοδικό «Φωνή των Σπορ», πρωτοποριακή επική προσπάθεια για τα δεδομένα της Βόρειας Ελλάδας, κυκλοφορούσε κάθε Δευτέρα για πάνω από δύο χρόνια. Διακόπηκε η έκδοση του επειδή η κυκλοφορία του κάλυπτε το «Εθνοσπόρ» του Γιώργου Μπόμπολα».

Εικόνες 54 & 55: Εξώφυλλο της αθλητικής εφημερίδας «Φωνή των Σπορ» και εξώφυλλο της εφημερίδας «Θεσσαλονίκη» - πρόκειται για συνέργεια.

Εικόνες 56 & 57: Εξώφυλλο του ένθετου της εφημερίδας «Έθνος» - το «ΈθνοΣπορ» αποτελούσε επαυξημένο προϊόν της εφ. «Έθνος».

Εικόνες 58 & 59: Εξώφυλλα των ένθετων περιοδικών «ΠΑΟΚ Εμπιστευτικό» και «ΠΑΟΚ magazine».

Εικόνες 60 & 61: Εξώφυλλα των ένθετων περιοδικών «Δικέφαλος» του ΠΑΟΚ και «Toumba».

Ακολούθησαν τα οπαδικά έντυπα «ΠΑΟΚτσήδικος Κόσμος» (1980), «ΠΑΟΚτσήδικη Φωνή» (1985), χρονιά που ο ΠΑΟΚ κατέκτησε το δεύτερο πρωτάθλημα στην ιστορία του, και ο «ΔΙΚΕΦΑΛΟΣ» (1988).

Εικόνες 62 & 63: Εξώφυλλο του ένθετου περιοδικού «Av» στην «Εφημερίδα των Συντακτών».

Περνώντας δε στο αντίπαλο ποδοσφαιρικό δέος, τον Άρη Θεσσαλονίκης, το 1980 κυκλοφόρησαν τα «Αρειανά Νέα», σε κίτρινο χαρτί που “έβγαζε μάτι”. Δέκα χρόνια μετά, ακολούθησαν η «Εδώ Άρης», με σχεδόν αποκλειστική ειδησιογραφία γύρω από την ομάδα μπάσκετ, αλλά πολύ μικρή παραμονή στα περίπτερα. Το 1994, η προσπάθεια των οργανωμένων οπαδών του Άρη για «αδιάκοπη αρειανή ενημέρωση» συνεχίστηκε μέσω της εφημερίδας «**Super Aris**» που έμεινε ζωντανή για σχεδόν δύο ολόκληρες δεκαετίες, κυκλοφορώντας κάθε Παρασκευή, για να περιοριστεί στην ηλεκτρονική της μορφή με ετήσια συνδρομή 30 ευρώ το 2014. Τέλος, στο χώρο των ένθετων εκδόσεων, η «Εφημερίδα των Συντακτών» φιλοξένησε (ίσως και ακόμη) το ένθετο «Av – Αθλητικά Νέα», ένα αθηναϊκό έντυπο το κοινό του οποίο αφορά τους φιλάθλους του Άρη Θεσσαλονίκης³⁴.

5. Οι Εφημερίδες Στοιχημάτων

Τέλος, στο πλαίσιο του παγκόσμιου αθλητισμού και του αθλητικού Τύπου που τον καλύπτει δημοσιογραφικά εδώ και 45 χρόνια περίπου, κυκλοφορούν και κάποιες εφημερίδες στοιχημάτων, οι περισσότερες εκ των οποίων, εσχάτως (2020),

³⁴ Σουντουλίδης, ό.π.

υποχρεώθηκαν να προχωρήσουν σε αναστολή των εκδόσεών τους, αφού η επιδημία του κορωνοϊού και τη διακοπή όλων των πρωταθλημάτων που επέφερε σε κάθε γωνιά του πλανήτη είχε ως συνέπεια τη συρρίκνωση της κυκλοφορίας κατά 97%.

Εικόνες 64 & 65: Εξώφυλλα των “στοιχηματικών” εφημερίδων «Προγνωστικά Στοιχήματα» και «King Bet».

Εικόνες 66 & 67: Εξώφυλλα των “στοιχηματικών” εφημερίδων «Match Money» και «Μπουκ».

Είναι χαρακτηριστικό ότι την εβδομάδα από 2 έως 8 Μαρτίου τέσσερις εφημερίδες, τα εξώφυλλά των οποίων παρατίθενται παρακάτω, είχαν συνολική

εβδομαδιαία κυκλοφορία 35.000 φύλλα, ενώ την εβδομάδα από 16 έως 22 Μαρτίου η συνολική κυκλοφορία τους έπεσε κάτω από τα 1.000 φύλλα.

Είναι χαρακτηριστικό ότι την εβδομάδα από 2 έως 8 Μαρτίου τέσσερις εφημερίδες, τα εξώφυλλά των οποίων παρατίθενται παρακάτω, είχαν συνολική εβδομαδιαία κυκλοφορία 35.000 φύλλα, ενώ την εβδομάδα από 16 έως 22 Μαρτίου η συνολική κυκλοφορία τους έπεσε κάτω από τα 1.000 φύλλα.

6. Ο Αθλητικός τύπος στην Ελλάδα - σύνοψη

Στην Ελλάδα – μια χώρα 11 περίπου εκατομμυρίων κατοίκων – στη δεκαετία του 1980 και του 1990, δημιουργήθηκαν πολλές νέες επιχειρηματικές δραστηριότητες στον τομέα της μαζικής επικοινωνίας και ενημέρωσης. Ένα μεγάλος αριθμός εξ αυτών είτε αναγκάστηκαν να αλλάξουν ιδιοκτήτη είτε αναγκάστηκαν να αναστείλουν τη λειτουργία τους. Ακόμα και σήμερα, μετά από 10 χρόνια μνημονίων αλλά του προβλήματος της “πανδημίας” του Covid 19, η ελληνική έντυπη βιομηχανία ενημέρωσης (πολιτική, οικονομική και αθλητική) εξακολουθεί να “φιλοξενεί” στους κόλπους της από εφημερίδες (και άλλα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης - ΜΜΕ) που αντιμετωπίζουν μεγάλα οικονομικά προβλήματα.

Το παράδοξο της συνύπαρξης πολλών μέσων επικοινωνίας σε μια τόσο μικρή αγορά³⁵ χρήζει μελέτης και, φυσικά, ερμηνείας. Πόσο μάλλον όταν η διαρκώς ογκούμενη χρήση του διαδικτύου στέρει πελατεία στα μέσα αυτά, είτε στο επίπεδο των πωλήσεων τους είτε σε αυτό των διαφημιστικών εσόδων³⁶. Η απότομη απελευθέρωση των ΜΜΕ – είσοδος ιδιωτικών μέσων στο τομέα της ενημέρωσης και της ψυχαγωγίας και η «απορρύθμιση» που προκάλεσε – οδήγησε σε μια παγκόσμια αναδιάταξη του τομέα³⁷ καθώς υπερβολική αύξηση του αριθμού των μέσων, από τη μία, μεγάλωσε την “πίτα” κοινού και εσόδων αλλά, απ’ άλλη, την μοίρασε σε περισσότερους συμμετέχοντες. Η σχεδόν παράλογη αυτή πορεία, από το 1900 και μετά, έδειξε σε πολλά επίπεδα ότι ήταν αδιέξοδη, ώσπου το 2009 η οικονομική κρίση έδωσε το οριστικό κτύπημα καθώς η διαφημιστική δαπάνη ακολούθησε την πορεία του ΑΕΠ και, φυσικά, των εισοδημάτων που μειώθηκαν κατά, τουλάχιστον, 30%.

Σε αυτό το διάστημα (1990-2010), ο αριθμός των έντυπων μέσων ακολούθησε την ίδια πορεία. Η συνύπαρξη υπερβολικά πολλών έντυπων μέσων κατέστησε προβληματικές τις αθλητικές εφημερίδες και τους αθλητικούς σταθμούς. Το 2012, κυκλοφόρησαν καθημερινά 13 καθαρά αθλητικές εφημερίδες: 7 εβδομαδιαίες και 5

³⁵ Παπαθανασόπουλος Στέλιος, 2003, “Αθλητισμός και ΜΜΕ: Ευρώπη και Ελλάδα”, στο Λ. Βένερ (επιμ.), *Αθλητισμός και Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, σσ. 3-42.

³⁶ Μπασαντής, Δ. (2008), *Σπορ και ΜΜΕ*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα.

³⁷ Παπαθανασόπουλος Στέλιος, 2011, *Τα μέσα επικοινωνίας στον 21ο αιώνα* (συλλογικό), Σειρά: Επικοινωνία & Κοινωνία, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα.

ημερήσιες. Μαζί τους και 4 αμιγώς αθλητικοί ραδιοφωνικοί σταθμοί αλλά και 5 αμιγώς αθλητικοί τηλεοπτικοί σταθμοί ψηφιακού χαρακτήρα, αλλά και οι πολιτικές εφημερίδες πανελλαδικής κυκλοφορίας, η ύλη των οποίων εμπεριέχει μεγάλο αριθμό αθλητικών νέων (4 έως 8 σελίδες) αλλά και αθλητικά ένθετα. Αν σε αυτό το πληθωριστικό “τοπίο” προσθέσουμε τα αθλητικά περιοδικά, αθλητικά sites, ιστολόγια και πολλές σελίδες κοινωνικής δικτύωσης με αθλητικό περιεχόμενο καθώς και τους τηλεοπτικούς και ραδιοφωνικούς σταθμούς που εκπέμπουν διαδικτυακά αθλητικούς αγώνες προσφέροντας αθλητικά σχόλια και ρεπορτάζ, καταλαβαίνει κανείς πως η “αγορά” αυτή είναι ιδιαίτερα προβληματική για τους παλιούς και νέους φιλόδοξους εκδότες.

Εικόνες 68 & 69: Εξώφυλλα των αθλητικών εφημερίδων «Αθλητικόν Φως» (1955) και «Αθλητική Ηχώ» (1959)

Οι αθλητικές εφημερίδες μέχρι και τη δεκαετία του '50 και του '60, ακόμα και αυτές που είχαν οπαδικό χαρακτήρα, κρατούσαν μια αντικειμενικότητα στα ρεπορτάζ τους. Μπορεί οι πηχναίοι τους τίτλοι να εστίαζαν στους άθλους της ομάδας που υποστήριζαν αλλά οι αναφορές σε άλλες ομάδες ήταν, σχεδόν, αναλογική με την κατάταξη των διαφόρων ομάδων στο βαθμολογικό πίνακα³⁸, ενώ οι αναφορές τους στις καλές εμφανίσεις αντίπαλων ομάδων σε διεθνείς αναμετρήσεις δεν φείδονταν κολακείας (βλέπε Εικόνες 64 & 65). Είναι η περίοδος που επικρατούν, πρώτον, το έντονο χρώμα στους τίτλους και, δεύτερον, το φωτορεπορτάζ.

Στη δεκαετία του '70 οι πολύχρωμοι πηχναίοι τίτλοι, που πάντα προσαρμόζονται στο χρώμα της φανέλας της ομάδας που υποστηρίζουν οι εφημερίδες, χάνουν το αντικειμενικό και κάπως μετριοπαθές τους ύφος και επιδίδονται σε υπερβολές που συχνά ξεπερνούν τα όρια της αξιοπρέπειας και της ευγενούς άμιλλας. Η πρακτική αυτή συμβάλει στην πιστότητα του οπαδικού τους κοινού και συχνά οδηγεί σε αύξηση της κυκλοφορίας τους. Το σίγουρο είναι πάντως ότι όλο και περισσότερο υποδαυλίζει την οπαδική συμπεριφορά.

Στη δεκαετία του '80 έως και το 2000 οι εφημερίδες αυτές πλουτίζουν την ύλη τους και, ενίοτε, αναδιαρθρώνουν τον τρόπο παρουσίασης των ειδήσεων τους, με

³⁸ ΠΑΟ ΚΑΙ ΔΑΦΝΗ ΤΟ 1950, δείγμα της αθλ. Εφ. «Αθλητική Ηχώ» του 1950, διαθέσιμο στο <http://www.redsagainsthemachine.gr/articles/150323/pao-kai-dafni-1950>.

συνέπεια την παροδική αύξηση της κυκλοφορίας των οπαδικών αθλητικών εφημερίδων. Ωστόσο στην αγορά αυτή εισέρχονται και νέες αθλητικές εφημερίδες η δημοσιογραφία των όποιων έχει ένα πιο αδέσμευτο (από ομάδες) χαρακτήρα και, επίσης, με ύφος πιο συνετό με το φίλαθλο πνεύμα. Παρότι οι αριθμοί των πωλούμενων φύλλων είναι άξουσα, όπως αναφέρει ο Παπαθανασόπουλος³⁹, η νέα αφήγηση των εφημερίδων αυτών δεν συμβάλλει στη διεύρυνση του αναγνωστικού κοινού του αθλητικού τύπου. Η βάση των αναγνωστών παραμένει λίγο πολύ η ίδια, γράφει η Αντωνοπούλου⁴⁰.

Πιο συγκεκριμένα, το 1982, η έκδοση του «Φιλάθλου» έφερε νέα δεδομένα στον αθλητικό τύπο της εποχής, ενώ το 1994, η πρώτη έκδοση του Sportime έδωσε νέα ώθηση στον αθλητικό τύπο⁴¹ καθώς ο νέος τρόπος παρουσίασης και σχολιασμού των αθλητικών γεγονότων συνέβαλαν στην ανάπτυξη του αναγνωστικού κοινού και αποτέλεσαν πρότυπο για τον επανασχεδιασμό της δομής και του περιεχομένου άλλων εφημερίδων. Έτσι, η μέση ημερήσια κυκλοφορία των αθλητικών εφημερίδων που το 2000 ήταν περίπου 49.800 χιλιάδες φύλλα, το 2008 ανήλθε στα 50.147 φύλλα. Έκτοτε η πορεία της κυκλοφορίας των αθλητικών εφημερίδων είναι διαρκώς πτωτική.

Η κρίση που ξέσπασε το 2008 και έγινε αισθητή στην Ελλάδα το 2010, σε συνδυασμό με την άνοδο των τιμών των εφημερίδων, αλλά και την εστίασή τους και σε άλλα αθλήματα (π.χ. μπάσκετ) και, τέλος, η υποβάθμιση της ύλης τους καθώς ένα σημαντικός αριθμός αθλητικογράφων έχασε τη δουλειά του οδήγησαν στην τραγική πτώση της κυκλοφορίας τους. Αν στα παραπάνω προσθέσει κανείς τη μείωση της διαφημιστικής δαπάνης, δηλαδή, τη σταδιακή μετατόπιση της προτίμησης της στις ψηφιακές εφημερίδες και τα ψηφιακά μέσα καθώς και τη μετατόπιση ενός σημαντικού ποσοστού του κοινού τους στις στοιχηματικές εφημερίδες καθώς και την παράνομη διαφήμιση στοιχημάτων από ιστότοπους αθλητικών στοιχημάτων, προκύπτει ένα μίγμα συνεπειών για τον έντυπο αθλητικό Τύπο.

Το 2008 που είναι το έτος με τις περισσότερες αθλητικές εφημερίδες - συνολικά 16 διαφορετικοί τίτλοι, το ποσοστό συμμετοχής των αθλητικών εφημερίδων των συνολικών πωλήσεων φύλλων πανελλαδικά είναι, σύμφωνα με τα στοιχεία του ΕΠΕΑ, 21,91%. Αυτό που αξίζει να σημειώσουμε εδώ είναι πως παρά τη δραστική μείωση της κυκλοφορίας των εφημερίδων μετά το 2008, η μείωση των αθλητικών εφημερίδων είναι συγκριτικά χαμηλότερη. Επίσης, οι πωλήσεις αθλητικών εφημερίδων στην επαρχία είναι σταθερά υψηλότερες από εκείνες της Αθήνας και του Πειραιά.

³⁹ Παπαθανασόπουλος, ό.π.

⁴⁰ Αντωνοπούλου Π., 2008, *Αθλητισμός, πολιτική και ΜΜΕ*, εκδ. Δρακόπουλος, Αθήνα.

⁴¹ Παπαθανασόπουλος, ό.π.

Εικόνες 70: Εξώφυλλο της εφημερίδα «Η γάτα» στο οποίο με 1,30 ευρώ ο αναγνώστης παίρνει δωρεάν και τις εφημερίδες «Γαύρος» και Κόκκινος Πρωταθλητής».

Το 2010 παραμένουν ζωντανές 12 εφημερίδες, από τις οποίες 10 έχουν ιστοσελίδα. Ωστόσο, ένα ακόμη ελληνικό παράδοξο είναι ότι τις 12 ημερήσιες αθλητικές εφημερίδες, οι 7 είναι οπαδικές εφημερίδες. Σύμφωνα με στοιχεία της Media Services, στο διάστημα αυτών των δύο χρόνων, τα πωλούμενα φύλλα αθλητικών εφημερίδων από τις 258.015, τον Αύγουστο του 2008, πέφτουν στα 120.772 φύλλα το 2011, σημειώνοντας μείωση κατά 53,19%. Η Εικόνα 64 είναι ενδεικτική της “ένδειας” πωλήσεων του αθλητικού Τύπου.

Η νέα αυτή “κατάσταση αγοράς” επηρέασε τον όγκο της ύλης τους και, φυσικά, την ποιότητα της αρθρογραφίας τους καθώς οι αμοιβές και η απασχόληση δημοσιογράφων μειώθηκαν αισθητά⁴². Μια σειρά από κραταιές εφημερίδες, όπως η «Αθλητική Ηχώ», η «Sportime» και η «Εξέδρα των Σπορ» ανέστειλαν τη λειτουργία τους.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η διαφημιστική δαπάνη που από το 2000 έως το 2007 ήταν σταθερά ανοδική: 7,5 εκατομμύρια ευρώ το 2000 και 56,7 εκατομμύρια ευρώ το 2007, το 2008 αρχίζει να πέφτει για να φτάσει το 2011 στα 34,4 εκατ. ευρώ και στα 20,5 εκατ. ευρώ το 2012.

7. Ο κύκλος των “χαμένων” εφημερίδων

Στις γραμμές που ακολουθούν παρατίθενται τίτλοι από 53 εφημερίδες (και κάποια περιοδικά), μερικά με το λογότυπό τους (τα περισσότερα χωρίς), τα οποία στο διάστημα 130 περίπου χρόνων, από το 1894 έως και το 2020, εμφανίστηκαν στον Αθλητικό Τύπο διαγράφοντας άλλοτε μια μακρά και άλλοτε μια σύντομη διάρκεια ζωής. Ο αριθμός των τίτλων εφημερίδων που παρατίθενται εδώ δεν είναι απογραφικός καθώς οι πηγές εδώ – όπως άλλωστε και τα λογότυπά του – προέρχονται από ποικίλες διαδικτυακές πηγές. Είναι, ωστόσο, ενδεικτικός του “ευάλωτου” της “αγοράς” του Αθλητικού Τύπου.

⁴² Τσάκαλος Ε. «Αθλητικός Τύπος: Λίγο πριν τη σέντρα...», 9/2/2012, Marketing Week, τχ. 1322, διαθέσιμο στο <http://www.marketingweek.gr/default.asp?pid=9&la=1&cID=3&arId=40736>.

Η υποενότητα αυτή της εδώ μελέτης επιβεβαιώνει πρακτικά τα γραφόμενα της υποενότητας 6 αποδεικνύοντας, από τη σκοπιά του Μάρκετινγκ, αφενός, ροσασθρό χαρακτήρα του αγοραστικού-αναγνωστικού κοινού και, αφετέρου, το έωλο των επιχειρηματικών προσπαθειών των εκδοτών για κερδοφορία στην αγορά του Αθλητικού Τύπου. Ας δούμε έναν-έναν τους τίτλους των έντυπων αθλητικών μέσων που, κάποτε, είδαν το φως της δημοσιότητας και σήμερα δεν υπάρχουν πια.

- **«Βέλος»:** εκδόθηκε το 1894 – άγνωστο πότε διέκοψε.
- **Φλόγα των Σπορ:** κυκλοφόρησε από τον Σεπτέμβριο του 1987 μέχρι τον Μάρτιο του 1988.
- **«Ποδηλατική και Αθλητική Επιθεώρηση της Ανατολής»:** εκδόθηκε το 1898 – άγνωστο πότε διέκοψε.
- **«Χώρα»:** εκδόθηκε το 1898 και διέκοψε έντεκα χρόνια αργότερα (1909).
- **«Παναθηναϊκός»:** εκδόθηκε από το σύλλογο Παναθηναϊκός Αθλητικός Όμιλος (ΠΑΟ) το 1908 – άγνωστο πότε διέκοψε.
- **«Ολυμπιονίκης»:** κυκλοφόρησε το 1920 – άγνωστο πότε διέκοψε.
- **Περιοδικό «Αθλητές»:** εκδόθηκε το 1923 – άγνωστο πότε διέκοψε.
- **Περιοδικό «Αθλητική Επιθεώρησης»:** εκδόθηκε το 1923 – άγνωστο πότε διέκοψε.
- **Περιοδικό «Ολυμπιονίκης του Αμαρουσίου»:** εκδόθηκε το 1924 – άγνωστο πότε διέκοψε.
- **«Ηχώ των Σπορ»:** εκδόθηκε το 1924 - μετονομάστηκε σε «**Σπορ και Ποδόσφαιρον**», στη συνέχεια σε «**Τα Σπορ**» - διέκοψε το 1926.
- **«Αθλητικός Κόσμος»:** κυκλοφόρησε το 1926 και έκλεισε το 1972 (;)

- **«Ο αθλητισμός»:** εκδόθηκε το 1927 – άγνωστο πότε διέκοψε.
- **«Όλα τα Σπορ»:** εκδόθηκε το 1927 – άγνωστο πότε διέκοψε.
- **«Εβδομάδα»:** εκδόθηκε το 1928 – άγνωστο πότε διέκοψε.
- **«Αθλητική»:** εκδόθηκε το 1928 – άγνωστο πότε διέκοψε.
- **«Αθλητικά Νέα»:** ήταν η πρώτη αθλητική εφημερίδα της Θεσσαλονίκης. Εκδόθηκε το 1929 – δεν γνωρίζω πότε έκλεισε.

- «Αθλητικός Τύπος»: προπολεμική εφημερίδα, μεσοπόλεμος (1931), με άγνωστη ημερομηνία έκδοσης και διακοπής λειτουργίας.

- «Αθλητική Ηχώ»: καθημερινή αθλητική εφημερίδα που κυκλοφόρησε το 1945 και έκλεισε το 2007.

- «Αθλητική Φωνή»: κυκλοφορούσε κάθε Δευτέρα από το 1951 και έκλεισε το 2007.

- «Αθλητικά Νέα»: κυκλοφόρησε το 1955 και αποτελεί συνέχεια της ομώνυμης εφημερίδας του 1929. Διέκοψε την κυκλοφορία της το 1975.

- «Αθλητική Δράσις»: κυκλοφόρησε το 1956 στη Θεσσαλονίκη και διέκοψε την κυκλοφορία της το 1970.

- «Ομάδα»: ήταν πρόδρομος του αθλητικού ενθέτου των «Νέων». Κυκλοφόρησε το 1956 και έκλεισε το 1974.

- «**Μακεδονικά Σπορ**»: εκδόθηκε το 1969 και έκλεισε το 1975-6 και υποστήριζε τον ΠΑΟΚ. Αποτελεί προάγγελο της αθλητικής εφημερίδας Σπορ του Βορρά».

- «**Σπορ του Βορρά**»: κυκλοφόρησε 1971 και έκλεισε το 2015.

- «**Δικέφαλος**»: εκδόθηκε το 1972 και υποστήριζε την ΑΕΚ. Το 1992 συνεχίστηκε από τον ίδιο εκδότη ως «Ωρα των Σπορ».

- «**Αρειανά Νέα**»: εκδόθηκε 1980 – άγνωστο πότε διέκοψε.
- «**ΠΑΟΚτσήδικος Κόσμος**»: κυκλοφόρησε το 1980 – άγνωστο πότε διέκοψε.
- «**Γαλάζιος Κόσμος**»: εκδόθηκε το 1980 και είναι άγνωστο πότε διέκοψε την κυκλοφορία της.

- «**Αθλητική Φλόγα**»: κυκλοφόρησε το 1982 και μάλλον διέκοψε το ίδιο έτος.

- «Φίλαθλος»: ήταν η πρώτη μεγάλη μη οπαδική αθλητική εφημερίδα. Κυκλοφόρησε το 1982 και έκλεισε το 2011. Αυτοχαρακτηριζόταν ως η εφημερίδα «για όλα τα σπορ».

- «ΠΑΟΚτσήδικη Φωνή»: κυκλοφόρησε το 1985 – άγνωστο πότε διέκοψε.
- «Σουτ της Θεσσαλονίκης»: άγνωστο πότε κυκλοφόρησε και πότε διέκοψε.
- «Αθλητικά Νέα των Συντακτών»: κυκλοφόρησε το 1987, για να προχωρήσει το 2014 σε νέα αλλαγή ονομασίας «Aris News Press» και να κλείσει λίγο μετά.
- «ΣΠΟΡ»: εφημερίδα της Θεσσαλονίκης 1978 – διέκοψε το 1989 ή 1990.
- «Ρεκόρ»: κυκλοφόρησε το Δεκέμβριο '90 και έκλεισε τον Ιανουάριο του 1991.
- «Εδώ Άρης»: κυκλοφόρησε το 1990 – άγνωστο πότε διέκοψε.
- «Super Aris»: κυκλοφόρησε το 1990 και έκλεισε 20 χρόνια μετά, το 2014.
- «Replay»: δεν έκλεισε ούτε μήνα κυκλοφορίας, τον Απρίλιο του 1994.
- «Sportime»: κυκλοφόρησε το 1994 και ήταν εφημερίδα “τομή” στην αθλητική ενημέρωση της χώρας καθώς παρείχε στους αναγνώστες και πολιτικές ειδήσεις. Έκλεισε το 2018.

- «Basket Today»: μπασκετική εφημερίδα που εκδόθηκε 1995 – άγνωστο πότε διέκοψε.
- «Νοκ Αουτ»: εκδόθηκε 1995 αλλά άντεξε μόνο ένα μήνα.
- «Sport + Match»: εκδόθηκε το Φεβρουάριο του 1998 αλλά κράτησε μόνο ένα μήνα.
- «Kosmos των Sports»: εφημερίδα της ΙΜΑΚΟ του Πέτρου Κωστόπουλου. Φιλο-ολυμπιακή εφημερίδα που κυκλοφόρησε στις 5 Απριλίου του 1998,

λίγο μετά την έκδοση του «Πρωταθλητής» του Θέμου Αναστασιάδη, για να κλείσει στις 31 Δεκεμβρίου του ίδιου χρόνου.

- «**Θύρα 4**»: κυκλοφόρησε το 2001 και έκλεισε το ίδιο έτος.
- «**Derby News**»: εκδόθηκε το 2001 με τίτλο "Derby Sports" και επανακυκλοφόρησε ως «Derby News» το 2009, για να κλείσει οριστικά το 2013. Ήταν φιλοπαναθηναϊκή εφημερίδα.

- «**Νταμπλ Σπορ**»: κυκλοφόρησε τον Δεκέμβριο του 2006 και έκλεισε ένα μήνα μετά.
- «**Goal News**»: εφημερίδα του Ομίλου Πήγασος, κυκλοφόρησε το 2002 και έκλεισε το 2017.

- «**Score Live**»: αθλητική εφημερίδα προσκείμενη στην ΑΕΚ. Εκδόθηκε το 2002 και έκλεισε το 2011.

- «**Sport X**»: Με εκδότη τον Γιάννη Τζέτζα διευθυντή τον Χάρη Ξύδη. Κυκλοφόρησε από τις 10 Φεβρουαρίου μέχρι τις 31 Μαρτίου 2007.

- «**Ένωση**»: άλλη μια προσπάθεια, του 2008, προς το κοινό της ΑΕΚ που όμως δεν έμελλε να κρατήσει πολύ.

- «**Εξέδρα των Σπορ**»: Μέλος του Ομίλου ΔΟΛ που κυκλοφόρησε το 2008 εκμεταλλευόμενη το “κενό” που άφησε η «Sporttime». Μεταβιβάστηκε στον Μιγάλη Ανδρουλιδάκη και έκλεισε το 2012.

8. Περιοδολόγηση του Αθλητικού Τύπου 1990-2018⁴³

Ο αθλητικός τύπος χωρίζεται σε 3 περιόδους. Η περίοδος 1990-2000 είναι η περίοδος της ραγδαίας ανάπτυξης, η περίοδος 2001-2008 η περίοδος της σταθεροποίησης και η περίοδος μετά το 2008, οπότε και ξεκίνησε η κρίση είναι η περίοδος της μεγάλης πτώσης.

Α΄ περίοδος :1990-2000

Όπως βλέπουμε και στο παρακάτω γράφημα, οι συνολικές πωλήσεις των αθλητικών εφημερίδων το 1990 ήταν 28.626.000 φύλλα και το 2000 έφτασαν τα 49.806.000 φύλλα, που σημαίνει ότι σχεδόν διπλασιάστηκαν.

Το συμπέρασμα αυτής της περιόδου είναι πως οι αθλητικές εφημερίδες πραγματοποιούν μια δυναμική πορεία, η άνοδός τους είναι ραγδαία και δημιουργούν μια αυτόνομη αγορά. Ο αθλητικός Τύπος, λοιπόν, αυξήθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 90 όταν η πτώση των εφημερίδων άρχισε γενικά καθώς και στη δεκαετία του 2000. Αυτό μπορεί να οφείλεται στις σημαντικές επιτυχίες του ελληνικού αθλητισμού εκείνη την εποχή και στο γεγονός ότι η χώρα ετοιμαζόταν για τους Ολυμπιακούς Αγώνες. Εν τω μεταξύ, σημειώθηκαν σημαντικές τεχνολογικές αλλαγές, οι οποίες συνεχίζονται με ταχείς ρυθμούς.

⁴³ Αντωνοπούλου, ό.π., βλέπε Σημειώσεις Μαθήματος

Β' περίοδος : 2001-2008

Στην περίοδο η αύξηση συνεχίζεται. Όπως βλέπουμε στο Γράφημα 1 οι πωλήσεις έχουν ως εξής: 2004 44.705.000 φύλλα, 2005 48.048.000 φύλλα, 2006 47.806.000 φύλλα, 2007 50.147.000 φύλλα, 2008 51.522.000 φύλλα.

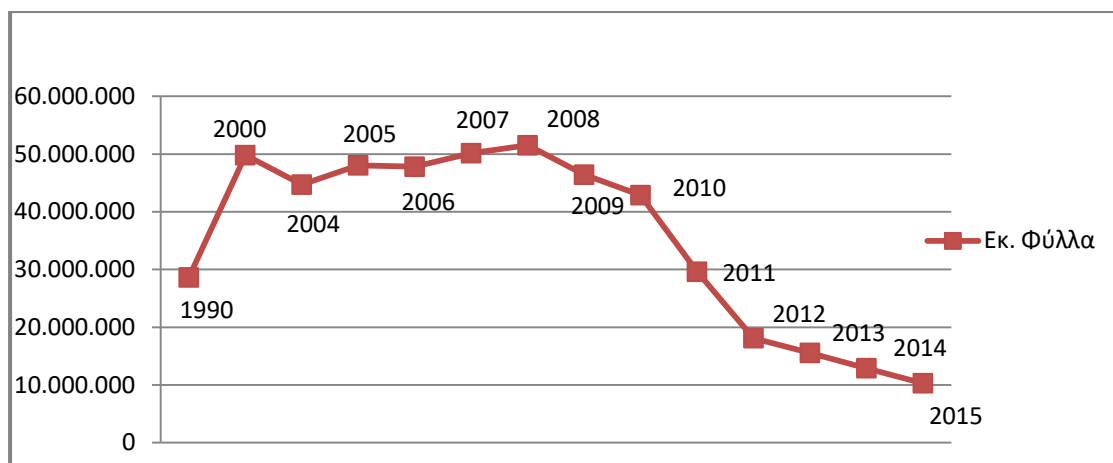
Η άνοδος στις κυκλοφορίες των αθλητικών εφημερίδων συνεχίστηκε μέχρι το 2008 και το ξέσπασμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης που σε συνδυασμό με την τεχνολογική αλλαγή και την εξάπλωση του διαδικτύου, της τηλεόρασης και του ραδιόφωνου, συνέβαλλαν στο να ξεκινήσει η ελεύθερη πτώση των κυκλοφοριών που σήμερα είναι σε κατώτατο σημείο. Για αυτή την περίοδο βλέπουμε πως υπάρχουν αυξομειώσεις οι οποίες διέπονται από σταθεροποιητικές τάσεις. Ένα άλλο χαρακτηριστικό της περιόδου είναι ο τριπλασιασμός των τίτλων χωρίς αντίστοιχη αύξηση των αναγνωστών.

Γ' περίοδος : 2009-2015

Οι πωλήσεις στην περίοδο Γ' έφτασαν από 46.425.000 φύλλα το 2009, στα 10.294.409 φύλλα το 2015: 2009 46.425.000 φύλλα, 2010 42.880.000 φύλλα, 2011 29.610.000 φύλλα, 2012 18.100.000 φύλλα, 2013 15.549.000 φύλλα, 2014 12.901.145 φύλλα, 2015 10.294.409 φύλλα.

ΕΤΟΣ	Εκ. Φύλλα		
1990	28.626.000	Α' Περίοδος 1990-2000	Από την κατακόρυφη ΑΝΟΔΟ Στην κατακόρυφη κάθοδο
2000	49.806.000		
2004	44.705.000	Β' Περίοδος 2004-2008	
2005	48.048.000		
2006	47.806.000		
2007	50.147.000		
2008	51.522.000		
2009	46.425.000	Γ' Περίοδος 2009-2015	
2010	42.880.000		
2011	29.610.000		
2012	18.100.000		
2013	15.549.000		
2014	12.901.145		
2015	10.294.409		

Πίνακας 1: Πωλήσεις φύλλων αθλητικών εφημερίδων στο διάστημα 1990-2015 -Πηγή: ΕΙΗΕΑ

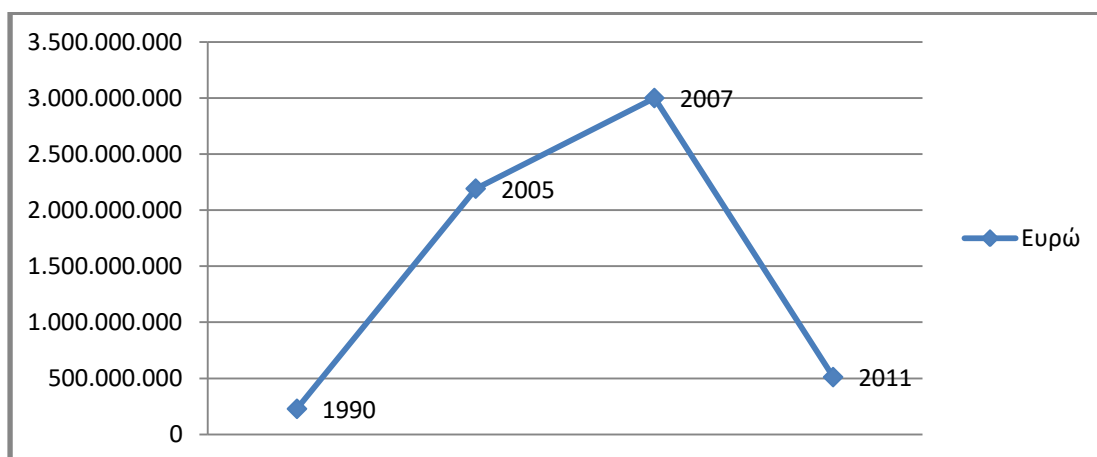

Γράφημα 1: Καμπύλη πωλήσεων των φύλλων αθλητικών εφημερίδων στο διάστημα 1990-2015 -Πηγή: ΕΙΗΕΑ

Η διαφημιστική δαπάνη που κατευθύνονταν σε αθλητικές εφημερίδες ήταν το 1990 228.932.387 ευρώ, 2.192.282.865 ευρώ το 2005, 3 δισ. ευρώ το 2007 και το 511.715.000 ευρώ το 2011

ΕΤΟΣ	Ευρώ
1990	228.932.387
2005	2.192.282.865
2007	3.000.000.000
2011	29.610.000

Πίνακας 2: Διαφημιστική δαπάνη που κατευθύνεται στις Αθλητικές Εφημερίδες στο 1990-2011 - Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ.

Γράφημα 2: Καμπύλη πωλήσεων των φύλλων αθλητικών εφημερίδων στο διάστημα 1990-2015 -Πηγή: ΕΙΗΕΑ

9. Επίλογος - Συμπεράσματα

Οι σύγχρονες τεχνολογίες, το Διαδίκτυο και τα κοινωνικά μέσα ενημέρωσης άλλαξαν την καθημερινή ζωή τού ανθρώπου, την επιχειρηματικότητα και την οικονομία. Η υιοθέτηση των νέων τεχνολογιών και των δυνατοτήτων επικοινωνίας

που προσφέρουν είναι καθολική, στο βαθμό που αλλάζει τον τρόπο ενημέρωσης και αλληλεπίδρασης με τα μέσα ενημέρωσης. Ιδιαίτερα τα κοινωνικά δίκτυα αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της καθημερινής ρουτίνας των πολιτών στην εναγώνια ή και χαλαρή τους επιθυμία προσπάθεια για ενημέρωση, αλλά και των επιχειρήσεων που μέσω αυτών προβάλλονται αλλά και προωθούν προϊόντα και υπηρεσίες. Τα παραδοσιακά μέσα ενημέρωσης με την έλευση της ψηφιακής εποχής ένιωσαν την ανάγκη εκσυγχρονισμού και προσαρμογής τους στη νέα πραγματικότητα που είχε αρχίσει να “δείχνει τα δόντια της” στις αρχές του 21^{ου} αι.

Γίνεται αντιληπτό πως τα οικονομικά ζητήματα που αντιμετώπισε η βιομηχανία των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης και δη των εφημερίδων κατά την τελευταία δεκαετία επηρέασαν και την αθλητική δημοσιογραφία. Τα τμήματα του αθλητισμού των οποίων δεν έμειναν ανεπηρέαστα από τις απώλειες θέσεων εργασίας, απώλειες που έπληξαν τη βιομηχανία αυτή λόγω της μεγάλης απώλειας εσόδων από διαφημίσεις και κυκλοφορία, γεγονός που, πλην άλλων, οδήγησε σε αλλαγές στον τρόπο κάλυψης των αθλημάτων.

Αυτή τη μικρή αυτή παρουσίαση της πορείας των αθλητικών εφημερίδων της χώρας προκύπτει πως η μετάβαση από τον έντυπο στο ψηφιακό Τύπο έχει, σε μεγάλο βαθμό επηρεάσει την πορεία όλων, ανεξαιρέτως των αθλητικών εφημερίδων. Επισημάνθηκε συγκεκριμένα πως η οικονομική κρίση αλλά και η τεχνολογική εξέλιξη έχουν μειώσει ραγδαία τις πωλήσεις τους και, κατά συνέπεια, την απασχόληση αθλητικών δημοσιογράφων.

Πηγές

Ελληνόγλωσσες

- Adorno W. Theodor, 2000, *Σύνοψη της Πολιτιστικής Βιομηχανίας*, προλ.μτφρ. Λ. Αναγνώσου, εκδ. Αλεξάνδρεια.
- Ανδρουλάκης Γιώργος, 2008, “Ερευνώντας την ελληνική έντυπη αθλητικογραφία: Μεθοδολογικά, γλωσσικά και κοινωνικά ζητήματα”, στο Πολίτης Περικλής, “Ο λόγος της μαζικής επικοινωνίας: Το ελληνικό παράδειγμα”, *Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών*, Θεσσαλονίκη, σσ. 72–111.
- Αντωνοπούλου Π., 2008, *Αθλητισμός, πολιτική και ΜΜΕ*, εκδ. Δρακόπουλος, Αθήνα.
- Βένερ Λ. (επιμ.), 2003, *Αθλητισμός και Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα.
- Κουσούνελος Γ., 2004, *Λεξικό Ελληνικού Αθλητικού Τύπου 1894-2004*, εκδ. Διόπτρα, Αθήνα.
- Μανιτάκης Ν. Παύλος, 1962, *100 χρόνια νεοελληνικού αθλητισμού - 1830-1930*, ιδιωτική έκδοση, Αθήνα.
- Μπασαντής Δ., 2008, *Σπορ και ΜΜΕ*, Αθήνα, εκδ. Οδυσσέας.
- Παπαθανασόπουλος Σ., 2003μ «Αθλητισμός και ΜΜΕ: Ευρώπη και Ελλάδα» (σ. 3-42) στο Βένερ Λ.
- Παπαθανασόπουλος Στέλιος, 2011, *Τα μέσα επικοινωνίας στον 21ο αιώνα* (συλλογικό), Σειρά: Επικοινωνία & Κοινωνία, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα
- Παναγιωτοπούλου Ρόη, 2013, “Αθλητικές Εφημερίδες και Αθλητική Δημοσιογραφία στην Ελλάδα”, *Ζητήματα Επικοινωνίας*, τ. 16-17, σσ. 66-87.

Ξενόγλωσσες

- Boyle R., 2006, *Sports Journalism: Context and Issues*, London: Sage.
- Croteau D. & Hoynes W., 2003, *Media/Society: Industries, Images and Audiences*, 3rd ed., London: Sage.
- Croteau D. & Hoynes W., 2006, *The Business of Media. Corporate Media and the Public Interest*, 3rd ed., London: Sage.
- Jorgensen Schultz, 2005, “The World’s Best Advertising Agency: The Sports Press”. *Mandag Morgen*, τχ. 37, σσ. 1-7.
- Rowe D., 2007, “Sports journalism. Still the ‘toy department’ of the news media?”, *Journalism*, τόμ. 8, τχ. 4, σσ.: 385-405.
- Rowe D., 2011, *Global Media Sport. Flows, Forms and Future*, London: Bloomsbury Academic.

Tomlinson A., 1999, *The Game's Up: Essays in the Cultural Analysis of Sport, Leisure and Popular Culture*, Aldershot: Ashgate.

Διαδικτυακές

Χριστόπουλος Παναγιώτης, 1993, *Εφημερίδες Αποκείμενες στη Βιβλιοθήκη της Βουλής (1789-1970) – Περιγραφικός κατάλογος*, Κέντρο Νεοελληνικών Σπουδών / Ε.Ι.Ε. Αρ. 45, διαθέσιμο στο <http://helios-eie.ekt.gr/EIE/handle/10442/7717>.

Ίδρυμα “Σοφία”, Περιοδικά, διαθέσιμο στο <https://www.sofia-foundation.gr/periodika/>

Αρχεία ΕΛΙΑ, διαθέσιμο στο <https://bit.ly/3bpEXQi>.

Βλέπε σχετικά Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Βουλής, διαθέσιμο στο <https://bit.ly/2KPw1J1>.

Ιστορία του Τύπου της Θεσσαλονίκης, περ. 7 ημέρες, εφ. Καθημερινή – 26/2/95, διαθέσιμο στο <http://wwk.kathimerini.gr/kath/7days/1995/02/26021995.pdf>.

Σουντουλίδης Σταύρος, άρθρο με τίτλο “Ο κύκλος του χαμένου αθλητικού Τύπου της Θεσσαλονίκης”, διαθέσιμο στο <https://www.gazzetta.gr/weekend-journal/article/1426650/o-kyklos-toy-hamenoy-athlitikoy-tyroy-tis-thessalonikis-pics>.

Αθλητική στήλη της εφημερίδας «Φίλαθλος» - «Αποδυτηριάκιας», διαθέσιμο <https://www.filathlos.gr/> και <http://www.apodytiriakias.gr/> - βλέπε Εικόνα 10 παραπάνω.

Τσάκαλος Ε. «Αθλητικός Τύπος: Λίγο πριν τη σέντρα...», 9/2/2012, Marketing Week, τχ. 1322, διαθέσιμο στο <http://www.marketingweek.gr/default.asp?pid=9&la=1&cID=3&arId=40736>.

Αθλητική στήλη της ψηφιακής εφημερίδας «Φίλαθλος» - «Αποδυτηριάκιας», διαθέσιμο <https://www.filathlos.gr/> και <http://www.apodytiriakias.gr/>.

Μποζιονέλος Νίκος, 2017, “Αθλητικές εφημερίδες που δεν κυκλοφορούν πια”, διαθέσιμο στο <https://www.sport24.gr/media/athlhtikes-efhmerides-poy-den-kykloforoun-pia.4964619.html>.

Αθλητική Ηχώ - Ιστορικό Αρχείο 1947-2007, διαθέσιμο στο <https://archive.is/20120723045221/www.athlitikhxo.gr/>

Κριτσιώλης Τάσος, 2018, Η «Ομάδα» που «τα έλεγε όλα», διαθέσιμο στο <http://difersports.com/2018/10/11/h-omada-pou-ta-elege-ola/>

Ο «Φίλαθλος» του Καμpanά, διαθέσιμο στο <http://difersports.com/2018/10/02/o-filathlos-tou-kampana/>.

Γιάννης Φιλέρης, 30 χρόνια Τρίποντο, διαθέσιμο στο <https://www.contra.gr/basket/periodiko-triponto-themata-prototy-teychoy.7421838.html>.